

વેદ પરિચય પુસ્તકા શ્રેણી : ૧૩

સામવેદ પરિચય

[પુસ્તકા : ૧]

આચાર્ય શ્રી વિષણુદેવ પંડિત

ચુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય

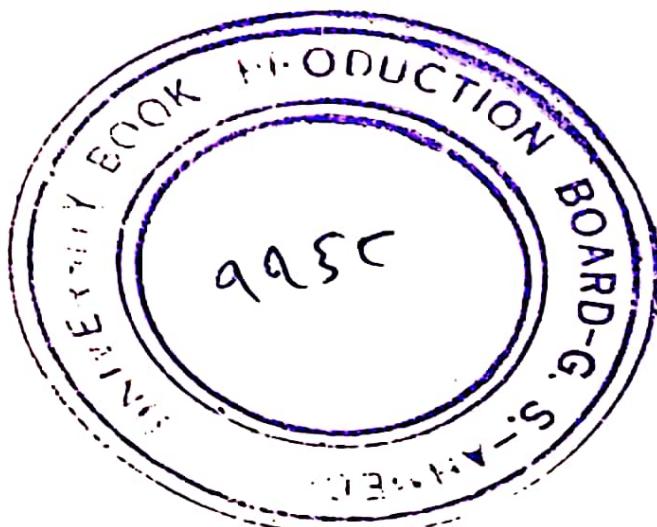
વેદ પરિચય પુસ્તકા : શ્રેષ્ઠી ૧૩

સામ પોથી પુષ્યતિ । સામગ્રાન પોષણુ આપે છે.
પદ્મવિંશ બ્રાહ્મણ ૪, ૧, ૧૪

સામવેદ પરિચય

[પુસ્તકા : ૧]

આચાર્ય શ્રી વિજયદેવ સાંકળેધેર પંડિત, એમ. એ.
વેદાન્તાચાર્ય, વ્યાકરણુતીર્થ, વ્યાખ્યાન દિવાકર

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્મણ બોર્ડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

પ્રકાશક :
ઇંડિયરલાઇઝ લે. પટેલ
અધ્યક્ષ,
યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ બોર્ડ
અમદાવાદ-૫

૭ યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ બોર્ડ

પ્રથમ આવૃત્તિ : એપ્રિલ ૧૯૭૩

ઇંડિયર અધ્યક્ષ પ્રેરિત સ્વ, સાતવલેકરજી
સમારક શ્રેણી : મણુકો તેરમો

મુલ્ય : રૂ ૨-૦૦

સુદ્રક :
વિષણુપ્રસાદ સો. પંડ્યા
સાહિત્ય મુદ્રણુલય, સીરી મિલ કંપાઉન્ડ,
કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ-૨૨

વિક્રેતા
બાલગોવિંદ યુક્સેલર્સ
ગાંધી રોડ,
અમદાવાદ-૧

નિવેદન

ભારતના ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનનો અંથ એ વેદસંહિતા. વેદકાળમાં ઋષિઓએ જે અનુભવ દર્શાન કર્યું. તેને વેદની ઋગ્યાઓ દ્વારા આપી એને શખદબ્દ કરી. વેદ એ ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતમ સંપત્તિ. આ સંપત્તિ વિષેનો અહોભાવ ચાલુ રહ્યો પણ એની તત્ત્વની મોન માણુવાનું શક્ય રહ્યું નહિ કારણુંકે અનેક કારણોસર વેદનો. પરિચય આમપ્રજનમાં અને શિક્ષિતજ્ઞનોમાંય ઘટતો ગયો. પ્રણાલિગત રીતે સંસ્કૃત શાખાનારા શાસ્ત્રીઓએ મુખ્યપાડ ચાલુ રાખ્યો. પણ આમપ્રજનને એની ભાષામાં એની સમજમાં ઉત્તે તે રીતે એનું દર્શાન કરાવવાની તાકાત એ ગુમાવી એઠા.

સામાન્ય શિક્ષિતજ્ઞને વેદની વૈચારિક અને આધ્યાત્મિક સંપત્તિથી પરિચિત કરવાની આ શ્રેષ્ઠીનો હેતુ છે એટલે આમપ્રજનનું સત્ત્વ ખાલે અને એનું તેજ વધે તેવા પ્રયાસોમાં મળું હરિઓામ આશ્રમવાળા પૂજય મોટાએ રૂપિયા ૨૦.૦૦૦ નું દાન યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એઠાને દ્રસ્યદ્રેષ્ટે સોંપ્યું તે અતિ આવકાર્ય બાબત બની છે. એઠાનું એ સહભાગ્ય છે કે પૂજય મોટાએ એને આ કાર્યનું નિમિત્ત બનવાનો પ્રસંગ આપ્યો અને શ્રી. વિષણુદેવ પંડિત જેવા ચારેય વેદો અને વેદ સાહિત્યના અભ્યાસી લેખક અમને મળ્યા. સાહિત્ય મુદ્રણુલયવાળા શ્રી. વિષણુપ્રસાદ પંડ્યાનું ભાવપૂર્વકનું મુદ્રણુકાર્ય એ પણ શ્રેષ્ઠીની ખુશનસીખી છે.

શ્રેષ્ઠીનું સહભાગ્ય રહ્યું કે એને પૂ. સ્વામીજી શ્રી. ગંગેશ્વરાનંદજી, શ્રી કાકાસાહેય કાલેલકર, શ્રી. ઉમાશંકર જોધી, પૂ. રવિશંકર મહારાજ, શ્રી ડે. કા. શાસ્ત્રી પંડિતરાજ ભગવહાર્યા, ડો. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા જેવા સંત અને વિદ્ધહજ્ઞનોનો ભાવપૂર્વક આવકાર મળ્યો.

ઋગવેદનાં બધાં મંડળો પ્રથમ છ પુસ્તિકાઓમાં આવરાયાં છે, જ્યારે વેદપરિચય પુસ્તિકાનાં સાતથી બાર પુષ્પોમાં એટલે કે યજુર્વેદ પુસ્તિકા-૧ થી ૬માં યજુર્વેદ નાં સંહિતાઓનો સમાવેશ થયો છે.

શ્રેષ્ઠીના આ તેરમા પુષ્પથી સામવેદ પુસ્તિકા-૧નો આરંભ ચાય છે. એના પરામર્શાંક તરીકે શ્રી. સહભનંદ ડેલેજ, અમહાવાહના વિદ્ધાન પ્રિન્સીપાલ શ્રી સી. એલ. શાસ્ત્રીએ કાર્ય સંભાળ્યું ને પુરોવચન લખ્યો આપ્યું તે અમારે મન આનંદની વાત છે.

આ પુસ્તિકાના પ્રચારાર્થે ડા. ૫૦૧૧ પાંચસોને એક પૂર્ગ શ્રી દિંહુસ્થાન ટાઇલસવાળા શ્રી ઓચ્છવલાલ ગોરધનદાસ શાહે આપ્યા છે, તેનો સાભાર નોંધ લેતાં આનંદ અનુભવું છું.

વેદ પરિચયનાં સમગ્ર શ્રેષ્ઠીને સંસ્કૃતિના સર્વ આલદેઓ બિરદાવી અને આવકારી છે. સામવેદના પ્રથમ પુષ્પને વાચકોના લાથમાં મૂકતાં છું સંતોષના લાગણી અનુભવું છું. ધ્યાનને પ્રાર્થના કરું છું કે એને વાચકોનો પ્રેમ સાંપ્રદે અને વેદ પરિચય શ્રેષ્ઠીનાં ચોવીસેય પુષ્પો અમે પ્રકાશિત કરી શકીશું તેવી શક્તિ અમોને અપો.

યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એઠા,
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાહ-૬.

દિંહુસ્થાન પટેલ
અધ્યક્ષ

પુરોવચન

સંગીતના પરમરસિક લગવાન મુરલીધર શ્રી કૃષ્ણે શ્રીમહલગવહગીતામાં કહ્યું છે “વૈદાનાં સામવેદોડાસ્મ ॥” છાંદોગ્યનાં વ્રીજિ પ્રપાડકમાં કહ્યું છે કે, બોર આંગિરસે હેવક્ષીપુત્ર શ્રી કૃષ્ણને સામ-ગાનતું તરવ સમજાવ્યું હતું. સામગાન હિંકાર, પ્રસ્તાવ, ઉદ્ગીથ, પ્રતિહાર, નિધાન આહિ ડેપોમાં વિલક્ષત હતું. સામ-ગાન વગર કોઈ યજ્ઞ શક્ય નહતો; એમ શતપથ આલણું કહે છે :— નાસામ યજ્ઞો ભવતિ ।

સામ એ પ્રીતિકારક ભધુર વચન, મોટે ભાગે છાંદોખધ ગાન છે. ભારતીય સંગીતતું મૂળ ઉદ્ગમરથાન સામવેદ છે. આત્માને પરિતૃપ્ત કરનાર સ્વર સાધનાનો પુરસ્કર્તા તે સામવેદ જ છે. ધર્મ સાથે નાદ સાધનાને જોઈ અમૃતત્વ સાધવનાર એ સામવેદ જ છે. નાદ, યજુ : અને સામ એમ વેદત્યાના પાવન સાહિત્યમાં આ વેદતું સ્થાન મહનીય છે.

સામવેદની એક સહાય શાખાએ હતી, એવા પ્રાચીન ઉલ્લેખોએ. છે. અરણુવ્યૂહ પરિશિષ્ટ સૂતમાં કહ્યું છે : “સામવેદસ્ય કિલ સહસ્રમેદાઃ ભવન્તિ ॥” જે કે આજે તો જૈમિનીય, રાણ્યાયનીય અને કૌયુમ એ ત્રણુજ શાખાએ ઉપલખ્ય થાય છે.

ભારતનાં જ નહિ પણ વિશ્વના સાહિત્યમાં સામવેદ એક મહાન શીર્તસંભાસમાન છે. માનવહૃદયની સંગીતાત્મક માર્દવતાને અધ્યાત્મ અને અભ્યાસિમુખ કરવાની અદ્ભુત પરંપરા સામવેદ દ્વારાજ ઉદ્ગમિત થઈ છે. આવા મહાન વેદતું સ્વલ્પ પુરિતકામાં સુંદર પરિચય આપવાનું હુદ્કર કાર્ય જણીતા વૈદિક વિદ્ધાન શ્રી વિષણુદેવ ભાઈ પ ડિટે અત્રે સુસંપન્ન કરેલ છે. તેમની સથળ લેખિનીએ, અલંકારનો મહિમા, છાંદનો અદ્ભુત વ્યાપાર, સ્વરની વિશિષ્ટ સાધના અને સામવેદની અપૂર્વ માધુરીને પ્રલાઘક રીતે આ પુરિતકામાં રજૂ કરેલ છે, તે નંશાંક જોઇ શકાય છે.

યુનિ. અંથનિર્માણ એડના અધ્યક્ષ શ્રીયુત ઈશ્વરલાઈ પટેલે વૈદિક સાહિત્યની સંક્ષિપ્ત પણ અધિકારિક ઝાંપી ગુજરાતી વાચકોને ઉપલખ્ય કરાવવા જે પ્રયાસ કર્યો છે, તે ખરેખર પ્રશસ્ય છે અને અથા ગુજરાતનું સાહિત્ય વધુ સમૃધ્ય થશે એ નિશ્ચિત છે.

૨૩, તપોવન સોસાયટી,
અમદાવાદ-૧૫.

સી.એલ. શાસ્ત્રી
પ્રિન્સિપાલ,
શ્રી સહજનંદ કોલેજ

આરંભે

સામવેદ સંહિતા અને ગાન સંહિતા—આમેગેય અને આરણ્યક ગાન સ્વાધ્યાય મંડળ તરફથી તેમજ ઉહુગાન અને જીલ્યગાન કાશી હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલય તરફથી પ્રગટ થયેલ છે. સામવેદનો મુખ્ય વિષય ગાન છે. ગણેંક હન્દુર ગાન પ્રસિદ્ધ છે; પરંતુ મૌખિક પરંપરામાં આ બધાં ગાન સંભળવા મળતાં નથી.

કડુવેદ અને યજુર્વેદની મૌખિક પરંપરા ભારતભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. સામગાન ભણુનાર વેદપાડીઓ આંગળીના વેઢે ગણ્યાય એટલાજ રહ્યા છે. સામવેદનો પ્રચાર પણ ધણ્ણો જ ઓછો છે.

હિંદુસ્થાની ગાન પદ્ધતિ અને કર્ણાટકી ગાન પદ્ધતિ મૂળના સાત સ્વરોને સ્વીકારે છે; પરંતુ સામવેદના આલણુ અંથોમાં આ સાતેય સ્વરોની તલસપર્શી વ્યાપ્યાઓ તેમજ વિવિધ ગાનોના પ્રકારો, લક્ષણો અને મૌલિક પરિભાષાઓ રજૂ થઈ છે; તે તરફ આ સંગીત શાસ્ત્રીઓનું ધ્યાન ગયું નથી. મૂળે તો સામવેદના આલણુઅંથો જ ઉપલખ્ય થતા ન હતા. દક્ષિણ તિરુપ્તિના કેન્દ્રીય સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠ તરફથી ચાર પાંચ અંથો ભાષ્યો સાથે પ્રગટ થયા છે. ડૉ કલંદનું તાંડચ મહાઆલણનું અંગેજ ભાષાંતર તેમજ સાયણુભાષ્ય સાથેનું તાંડપ મહાઆલણ પ્રકાશિત છે.

ડૉ. રઘુવીર શાસ્ત્રીએ જૈમિનીય સંહિતા અને જૈમિનીય આલણુ (મૂલ માત્ર) પ્રગટ કરોને એક મોટી સેવા કરી છે. આ ઉપરાંત સામવેદનાં અંગેજ અને હિંદુ ભાષાંતરો છે. આ ભાષાંતરો વાંચવાથી સામવેદનો પરિચય સાધી શકાય નહિ; કારણુકે તેમાં સંકલિત ઋચાઓ તો ગાન સંહિતાની આધાર-યોગિ ઋચાઓ છે. હવે એ ગાનોના પ્રકારો જણુવા આલણુઅંથો પાસે જવું પડે; તે ઉપરાંત સામ પ્રાતિશાખ્ય (પુણ્યસ્ક્રત) સામ સ્ક્રત, નિદાન સ્ક્રત, નારદ શિક્ષા અને તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે સંગીતરત્નાકર, સંગીતમંજરી જેવા અંથોનાં અવલોકન કરવાં ધટે.

અહિં સામગાનને મુખ્ય વિષય ગણીને; તેને સરળ કથાનક શૈલીમાં નિર્પણુ કરવાનો પ્રયત્ન છે. કયાંક તાત્ત્વિક ચર્ચા વિચારણા પણ રજૂ કરવી પડી છે; જે ગાનના વિષયમાં ઉપયોગી છે.

સંવત ૨૦૨૬ આસોનવરાત્ર

વિજણુદેવ પંડિત
૨૬, ડાલ્ચાલાદી પાર્ક
ગીતામંદિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨.
ફેન નં. ૫૨૩૬૩

ગુજરાતનું ગૌરવ

ચારસો પાંચસો વર્ષો પહેલાં પૂર્વ મહારાષ્ટ્રમાં હનરો સામવેદી રહેતા હતા. તેમના વંશજ દવે હનરોની સંપયામાં ખિસ્તિ થઈ ગયા છે. જેઓ બચ્ચા છે તેઓ પોતાને ઝડપેદ્દો તરીકે ઓળખાવે છે.

મહારાષ્ટ્રમાં સામવેદી છે; પરંતુ તે નામનાજ સામવેદી છે. જે દરશ પાંચ જનોએ સામવેદીની પ્રતિધા મેળવી છે; તેઓ યજને ઉપયોગી દરશવીશ ‘સામ’ જ ગાય છે, તેથી અધિક સામવેદનું અધ્યયન મહારાષ્ટ્રમાં નથી.

ગુજરાતના શુક્લતીર્થમાં સામનું અધ્યયન સરસ છે. ભાવનગર, જન્મનગર આદિ સ્થળોમાં પરંપરા અનુસાર સામવેદનું અધ્યયન કરનારા આજે પણ ધર્મા મળે છે, અર્થાત્ સામવેદની રક્ષા મહારાષ્ટ્રની અપેક્ષાએ ગુજરાતે અધિક કરી છે. સામવેદના જેટલા સરસ પાડીએ ગુજરાતમાં મળે છે, એટલા સરસ કાશી સિવાય અન્યની કોઈ સ્થળે હાલમાં મળતા નથી.

—વેદમૂર્તિ શ્રીપાદ દામોદર સાતવળોકર
વૈદિક ધર્મમાં ‘સામવેદની શોધમાં’ આવેલ લેખમાંથી.

તા. ક. કાશીમાં જે સામવેદી છે, તેમાંના એક તો સોમયાજ શ્રી. ઝડપિશાંકર અગ્નિહોત્રી ગુજરાતી શ્રીમાળી ઘાલણું છે અને બીજા શ્રી. શિવદત્ત ત્રિપાઠી નાડિયાદના નાગર છે. સામવેદ બાય્તમાં ગુજરાતનું ગૌરવ ગણ્ય.

અનુક્રમ

૧. પહેલું ગીત : ઉદ્ગીથ	૭-૨૬
૨. છંદની બાંધળી	૩૭-૪૬
૩. સ્વરની સાધના
પરિશિષ્ટ	૪૭-૬૬
૬૭-૭૨

માનવના બાલકની આ વાર્ણી છે:
ઓમા, ઓમા .. એ વાર્ણીને દેવના
હૃતોએ વધાવી લીધી : આમીન,
આમીન .. અહિવાદી જનોએ નવાં ઝપ
આપ્યાં, તે ઝંકાર. તને યોગિજનોએ
નામ આપ્યાં, પ્રણુવ. તે એક અક્ષર છે.
એક નાદ છે, વાર્ણીનું ઝપ છે.

એક આકાશ છે, અવકાશ છે.
તનો ગુણ શખ્દ છે. શંખ કુંકાય છે
ને શંખનાદ થાય છે, કારણુકે શંખમાં
આકાશ છે: ખાલી જગ્યા છે. હુંહુલિ
પર સોચી પીઠાય છે ને અવાજ થાય છે,
કારણુકે હુંહુલિના પાત્રમાં ખાલી જગા
છે, ઉપર ચામડુ ઢાંકેલું છે, તેના પર
આધાત થાય છે. વીણુના તાર છે, તે
રણુઅણી ઉઠે છે, ગીતનો રણુકાર
જગે છે.

આકાશની સાથે વાયુ છે, સુર છે,
સ્વર છે, સાથે તાલ છે. લય અને તાલના
મેળમાં ગીતનો સુમેળ છે. કંઠમાં ગીત
જગે છે, તે કંઠવીણુ છે. તાલની ગણુનામાં
કરતાલ છે, તે કરવીણુ છે. એક હંદ્ય-
વીણુ છે. ચિત્તતંત્રનો ત્યાં રણુકાર છે.

ઓંકાર શું છે, તેનાં રહસ્ય અહિ-
વાદી અનેક રીતે ઉક્ખેલે છે. એક પદમાં
નાયક ગોપાલલાલ આમ ભણે છે:

‘પ્રથમ મહિં ઓંકાર, દેવમહિં
મહાદેવ, જ્ઞાનમહિં ગોરખ, વેદમહિં
અહિ; વિદ્યામહિં સરસ્વતી, નદીમહિં
ગંગા, લક્ષ્મામહિં નારદ, ઝપમહિં રંભા,

૧ પહેલું ગીત : ઉદ્ગીથ

વૃક્ષનમણિ કલ્પવૃક્ષ, ગજનમણિ ઐરાવત, વાજનમણિ મૃદંગ, તારમણિ વીણા, ભનત નાયક ગોપાલલાલ. સુનહો આલાપ કરત દિનમણિ સૂરજ, રૈનમણિ ચંદ્ર.

આમાંનાં તારમણિ વીણા ને વાજનમણિ મૃદંગ તો ગીતના આલાપના કામનાં ખરાંજ ! ગવૈયા નારદ તો લક્ષ્મિમણિ. આ સાથે વેદમણિ અહી અને પ્રથમમણિ એંકાર આપણે સમજવા જોઈએ. ગંગાંગાતી ગંગા તો સૂરતી સરિતા જેવી ક્ષર અને અક્ષર ને જોડતી સરરવતી એકજ અભેદ ભાવે કવિની વાણી વણ્ણા કરે.

એંકાર પ્રથમમણિ શાથી, તેનો વિચાર કરીએ.

લોક વ્યવહારની વાણીનાં એ સ્વરૂપ છે: હા અને ના. એક પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે, 'આ કામ કરશો?' ઉત્તર હા આવે. બીજો પ્રશ્ન પૂછાય 'આ કામ કરશો?' ઉત્તર ના આવે. આમ હકાર અને નકારમાં આઓ. વ્યવહાર સમાઈ ગયો છે.

રન્તિદેવ એક રાજ છે. દાન આપવાની તેને હૈયે લાવના છે અને તે દાન આપે જય છે. તેની એકજ વાણી છે: આપો. તે ના કહેતોજ નથી. આમ દાન આપતાં આપતાં, તે દરિદ્ર બની જય છે, તેનું તેને દુઃખ નથી. તેને હૈયે શાન્ત છે.

વેન એક બાળે રાજ છે. તે કોઈને આપતોજ નથી. તેને નનો ભણુતાંજ આવડે છે. ના ના કહેતાં, તે પોતેજ નારિતક બની જય છે. તેની પોતાનોજ અરિત-હયાતી ભયમાં સુકાય છે. તે કૃપણ છે અને તેથી તે મોટો દરિદ્ર છે અને તેજ તેનું ભરણું છે; કારણુંકે તે બધાને પીડે છે; એ પીડાનો એ પોતેજ લોગ બને છે.

એક મોટો પરોપકારી છે, પુણ્યશાળી છે, બીજો પાપી છે, ભહાપાપી છે, નીતિશાસ્ત્ર જાણુનાર કહે છે, પરોપકાર એ પુણ્ય, પરની પીડા એ પાપ છે, પણ અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્ વાણી અને પાણી ની જેમ દાન તેની ભર્યાદામાં શોલે.

લોકમાં તો એ વાત છે. એક સાર છે; એક નરસું ! માણુસની ભતિ પણ એ પ્રકારની એક સુભતિ અને બીજુ કુભતિ ! જ્યાં સુભતિ છે, ત્યાં સંપત્તિ અને કુભતિ છે, ત્યાં વિપત્તિ છે,

વેદાન્તી કહે છે: એમાં બધું બગડે. હા કહો, તો હોક વઢાય; ના કહો તો માયું વઢાય. હામાં સત્કાર છે, નામાં તિરસ્કાર છે, કોક ચીજ માંગવા આવે અને હા કહો, તો તે રાજ થાય, ના કહો તો બીજુ જય. ત્યારે કરવું શુ? આનું સમાધાન ઉપનિષદ આપે છે: આ શાન્તપાઠની વાણી છે: જે કંઈ અહીં છે, તે બધું અહી છે. તે અહીના રહસ્યને જે બતાવે છે, તે ઉપનિષદ છે: અર્થાત્ લોકની વાણી જે નથી કહેતી, તે આ ઉપનિષદની વાણી કહે છે. જે અહી છે તેનું નિરાકરણ હું કરું નહિ. અને તે અહી મારું નિરાકરણ કરે નહિ. આમ મારો વ્યવહાર અનિરાકરણની રીતે ચાલો. અનિરાકરણ વ્યવહારમાં બની રહો. જે ઉપનિષદોમાં

પહેલું જીત ઉદ્ઘાટ

૬

ધર્મો જણુાયા છે, તે મારામાં હો. મારા વ્યવહારમાં તે ધર્મો જગતા રહેલો.

લોકવાણીમાં હકાર છે અને નકાર છે, તેમાં એક પ્રકારતું નિરાકરણ છે. આપણી સામે એક વાત આવીને ઉલ્લો રહી. આપણું મન હળવું હોય અને કોઈ ભાર પડતો ન હોય, તો થાયઃ ચાલો પતાવી ધો, ફેંસલો લાવો, કામ કરી આપો. તનો નાવેડો લાવો. અને તે કામ થઈ જય, કે પત્યું!

એક એવો ગ્રંથ આવીને ઉલ્લો રહે. મન પણ મુંજવણુમાં હોય, આ પાછો ભાર આવ્યો. આમ કેમ ચાલે? ના પાડી ધો, વાત પતી જય. નીવેડો આવી જય. એક ધાને એ કટકા?

હકારમાં સતકાર હોય, આદર હોય ને નકારમાં નકરત હોય, તુષ્ટકાર હોય, એવું ન કહી શકાય. કેટલીક બાબતોમાં તો હકારથી નકરત જગે છે અને નકારથી આદર જગે. તે બનેની પાછળ નિરાકરણ લાવવાનો ભાવ છે, એ તો નક્કીજ!

વેદવાણી નિરાકરણને પસંદ નથી કરતી. મન પર તેની ખોટી અસર પડે છે. તે વ્યથ બની જય છે. તે પર વિકાર જગે છે. મન તો દર્શણ જેવું જોઈએ. ચોગાંઝો તો તેને પારદર્શક મણિની ઉપમા આપે છે. મણિ જેવું નિર્મણ અને પદ્મ જેવું નિર્લેપ મન હોય, તો તેની ધારી અસર થાય.

માનવ બાલકની જે 'ઓમા, ઓમા,' વાણી છે, તે પણ આ લોકવાણીનો પડુંદો છે. ઓકારમાં જે અકાર છે, તે હકાર છે અને મા છે, તે નકાર છે. આમ નિરાકરણનો ભાવ ઓમામાં રહેલો છે. એ 'ઓમા' પહમાં વેદવાણીએ અનુસ્વાર અને અર્ધચંદ્રનો ઉમેરો કરી, એક અલિનવ ઇપ આપ્યું; તે ઓંકાર; એજ પ્રણિવ. એમાં અનુસ્વારે નકારનું અને અર્ધચંદ્ર હકારનું સ્વઇપ જોડીને, એક નવો ભાવ આપ્યો, તે અનિરાકરણ.

ઓંકાર એક અક્ષર છે, એક પ્રતિમા છે. એનું એકોકરણ છે, બહુમાં એકતા છે, બ્યક્તમાં અબ્યક્ત છે, જે આકાશ છે; અવકાશ છે, તેને તે લરી હે છે. તેમાં કોઈ નિષેધ નથી. તો કોઈ વિધિ પણ નથી. બિંબનું પ્રતિબિંબ છે, દર્શણ છે, પારદર્શક મણિ છે, પદ્મ અમલકમલ છે.

૧ 'ઓમા' તું રહસ્ય અલ્લવાદી આ રીતે રજૂ કરે છે:

'ગ્રન્થપતિએ વેદનાં ત્રણ સ્વઇપની સહાય લધ, લોક પર વિજય મેળવી લીધો. આ લોકમાં જે પ્રકારે જિત મેળવવાની છે, તેનાં તેમણે પહેલેથી દર્શન કર્યા હતાં. પોતે કરેલ એ દર્શનને રજૂ કરતાં; તેમણે જણુાયું: બીજ દેવો આ રીતે વેદનાં દર્શન કરી, ત્રણ સ્વઇપની સહાય લધ, યજન કરશો, તો મેં જત મેળવી છે, તેને તે પણ મેળવશો.'

વેદનાં ત્રણુ સ્વરૂપનાં દર્શન તેમને આ રીતે થયાં હતાં.:

‘ચાલો, વેદનાં ત્રણુ સ્વરૂપો છે, તેમના સારભૂત રસને ગ્રહણુ કરી લઈએ. તેમણે પહેલાં ઝડપેદ રસને લઈ લીધો, જે ભૂર વ્યાહૃતિ ગણ્યાય છે. તેજ આ પૃથ્વી બની છે. તેના જે રસને ગ્રહણુ કર્યો, તે જ અદિન થયો. જે રસનો પણ રસ ગણ્યાય છે.

‘તે રીતે યજુર્વેદના રસને લઈ લીધો, જે મુવર વ્યાહૃતિ ગણ્યાય છે. તે જ આ અંતરિક્ષ અન્યું છે. તેનો જે રસ હતો, તેને ગ્રહણુ કર્યો; તે જ વાયુ થયો, જે રસનો પણ રસ ગણ્યાય છે.

‘તે રીતે સામવેદના રસને લીધો, જે સ્વર (સુવર) વ્યાહૃતિ ગણ્યાય છે, તે જ આ ઘૌ-આકાશ અન્યું છે. તેના રસને ગ્રહણુ કર્યો, તે જ આદિત્ય સૂર્ય થયો, જે રસનો પણ રસ ગણ્યાય છે.

આ વેદોમાંનો એક અક્ષર એવો સૂક્ષ્મ હતો; જેના રસને લઈ શકાય એમ ન હતું, તે અક્ષરનું ઇપ તે ઓમ. તે પોતે જ વાણીનું ઇપ હતું; જે ઓમ ઇપ જ પ્રસિધ્ધ છે. તે વાણીનો રસ તે પ્રાણ છે.

આમ વેદનાં ત્રણુ સ્વરૂપોમાંથી આડ પદાર્થ મળેલા છે : પૃથ્વી અને અદિન, અંતરિક્ષ અને વાયુ, આકાશ અને આદિત્ય તેમ જ વાણી અને પ્રાણ. હવે જે ગાયત્રી છંદ છે, તે આડ અક્ષરોનો છે. તેથી ગાયત્ર નામે સામનું ગાન અન્યું છે. આ ગાયત્રી તો અલ છે, માટે તે અલને મેળવે છે.

ઓમની વિશાદ વાય્યા આ રીતની છે:

‘જે ઓમ અક્ષર પ્રસિધ્ધ છે, તે અદિન છે અને વાણી તો પૃથ્વી છે, ઓમ તે વાયુ અને વાણી અંતરિક્ષ, ઓમ તે આદિત્ય અને વાણી તે ઘૌ-આકાશ તેમજ ઓમ તે પ્રાણ અને વાણી એ તો વાણી જ ગણ્યાય છે.

આ રહસ્યનો જણાકાર ગાયક (ઉદ્ગાતા) શરૂઆતમાં ઓમ અક્ષરને જોડીને ગાન કરે છે, તે અદિનને લઈ પૃથ્વીમાં રાખે છે; વાયુને લઈ અંતરિક્ષમાં રાખે છે, આદિત્યને લઈ આકાશમાં રાખે છે, પ્રાણુને લઈ વાણીમાં રાખે છે. સામગ્નાનની શરૂઆતમાં ઓવા અક્ષર જોડે છે, તેનું રહસ્ય અલવાદી રજૂ કરે છે :

૧ ‘અહી’ કેટલાક અલવાદીઓ કહે છે : સામનાં ગીત ‘ઓવા, ઓવા’થી શરૂ કરીને ગવાય છે. ઓવા અક્ષરમાં ઝડ્યા કયાં રહે છે અને સામ કયાં રહે છે ?

‘અહી’ ઓમ છે, તે તો સામ છે અને વાણી છે, તે ઝડ્યા છે. ઓમ છે, તે મન છે અને વાણી એ તો વાણી છે. ઓમ એ તો દેવરાજ ઈન્દ્ર છે. અને વાણી

એ તો બધા દેવો છે. આ કારણે બધા દેવો ધન્દને અનુસરે છે. જે ઓમ છે, તે જ તું છે, તે વિષે આ અભિવાદી જણાવે છે. :

^૧ સૌથી પહેલાં તો અત્યત સૂક્ષ્મ રીતે એકલું આકાશ હતું. એ પરથી એકલું એ હતું એમ કહેવાય. એ જે આકાશ હતું; તે જ વાણી હતી : અર્થાત તે આકાશથી વાળી ખોલાય છે.

સૂધિના સર્જન કાળે પ્રજનપતિએ તે વાળીને પીલી હતી. જેમ ધાણીમાં તલ પીલો ને તેલ નીકળે તેમજ વાળીને પીવવામાં આવી; તો તેમાંથી રસ નીકળ્યો હતો. તે રસ વેદની ત્રણ વિદ્યાઓઇપે પ્રગટ થયો.

ત્યારથાદ પ્રજનપતિએ એ ત્રણ વિદ્યાઓને પીલી; તેને પીવવાથી રસ નીકળ્યો હતો. તે રસ આ ત્રણ લોકોના ઇપે પ્રગટ થયો. પ્રજનપતિએ તે ત્રણ લોકોને પીલ્યા; તેમને પીવવાથી જે રસ નીકળ્યો હતો; તે રસ આ ત્રણ દેવોઇપે થયો : અદિન, વાયુ અને આહિત્ય—આ સ્ર્યા.

વેદની એ ત્રણ વિદ્યાઓને ફરીથી પીવવામાં આવી. તેને પીવવાથી જે રસ નીકળ્યો, તે આ ત્રણ વ્યાહૃતિઓના ઇપે પ્રગટ થયો. આ ત્રણ વ્યાહૃતિએ તે ત્રણ લોકનાં ઇપ છે. ભૂર તે ભૂલોક—પૃથ્વી, ભુવર તે ભુવલોક; અંતરિક્ષ અને સ્વરૂ તે સ્વર્ગલોક—આકાશ.

ત્યારથાદ આ ત્રણ વ્યાહૃતિઓને પીવવામાં આવી. તેમને પીવવાથા રસ નીકળ્યો, જે રસનાં ક્ષરણ થયાં. આમ ક્ષરણ થવાથા તે અક્ષર ગણ્યાયો. એ અક્ષર તે ઓમ તરીકે પ્રગટ થયો. તે અક્ષરને પ્રજનપતિએ પીલ્યો. તેને પાલવાથી રસ નીકળ્યો. રસનાં એ ક્ષરણ થયાં હતાં. આમ ક્ષરણ થવા છતાં પણ તે અક્ષરનો ક્ષય—નાશ થયો નહિ. માટે જે અક્ષર છે, તે અક્ષય ગણ્યાયો.

અક્ષય અક્ષર તેજ એમ છે. અહીં કેટલાક ગાનાર ઋત્વિનો એમ એમ એ રીતે ગાય છે. પણ ગાવાની આ રીત બરાબર નથી. આમ ગાવાથી તેમાં રહેલો રસ નાશ પામે છે. એમ ગાવામાં આવે; તેમાં એ ભાવ જોવાના મળે છે: જો અને મા. કેટલાક વળી ઓ ઓ એ રીતે ગાય છે. એમ ગાવાથી ગીત બનતું નથી; માટે ગાનનો એ પ્રકાર બરાબર નથી. છે એ રીતેજ ગાવું જોઈએ. જ્યારે સામનાં ગીત ગાનાર ઉદ્ગગાતા એકજ અક્ષરના ઇપે ગાય છે, ત્યારે તે એકના ભાવથી રસનાં સંધાન કરે છે.

આ અભિવાદી એકારની ઉપાસના કરવા માટે રહસ્ય ખાલે છે :

૧ ‘હું એક અક્ષર છે, તેની ઉદ્ગીથ ગણ્ણોને ઉપાસના કરવી, ઉદ્ગાતા ઓમ ઓમ નાં ગાન કરે છે; તેનું પ્રવચન આ રીતે છે :

‘વિશ્વના સૌ જે, ભૂત પદાર્થો છે, તેનો સાર-રસ તો પૃથિવી છે. તે પૃથિવીના રસ સૂક્ષ્મ જલ છે. સૂક્ષ્મ જલના રસ ઓપધિ-વનસ્પતિ છે. વૃક્ષ વનસ્પતિઓના રસ પુરુષ છે. પુરુષના રસ વાણી છે. વાણીના રસ ઋચા છે. ઋચાના રસ સામ છે. સામના રસ ઉદ્ગીથ છે.

આ પ્રકારની ઉપાસનામાં કંઈ કંઈ ઋચા છે. અને કંયું કંયું સામનું ગાન છે અને કંયું કંયું ઉદ્ગીથ-ગીત છે, તે વિચારવામાં આવેલું છે:

‘આમાં વાણી એ તો ઋચા છે, પ્રાણુ તો સામ છે. ઓમ જે અક્ષર છે, તે ઉદ્ગીથ-ગીત છે. આમાં વાણી અને પ્રાણુ, ઋચા અંને સામ એ બંને તો જુગલ જોડી- મિથુન છે. આ જુગલ જોડી ‘ઓમ’ અક્ષરમાં જોડાઈ જય છે.

લોક વ્યવહારમાં પણ જોવાને મળે છે કે, જ્યારે એ મિથુન-જુગલ જોડી પરસ્પર સંગત થાય છે, ત્યારે તે એકમેકની કામનાઓને પુરી પાડે છે. એ રીતે જે સાધક ઓંકારના આ રહસ્યને જાણ્ણોને, તેની અક્ષર ઉદ્ગીથઇપે ઉપાસના કરે છે, તે બધી કામનાઓને મેળવી વે છે.’

અહિવાદીએ રણૂ કરેલ ઉપનિષદની વાણી પ્રવચન ઇપે છે, તો પણ તે ભિત્તાખી છે. તે હિંય વાણી છે, સાદીરીટે તે સમજય એમ નથી. તેનાં મનન કરવાં જોઈએ, ધ્યાનમાં તે વાત લાવવી જોઈએ. મનન કરતાં કરતાં, રક્ષણુ કરે, તે મંત્ર. મંત્રની એક લાપા છે, પરિલાપા છે, તે સમજણુમાં આવે, તો કામ સક્ષળ થાય.

ઉપનિષદની વાણીને એક તત્ત્વચિંતક આ રીતે સમજવે છે :

૨ ‘પૃથ્વી અને જલની અંદર જે પ્રભાવ છે, જે ગુણુધર્મ છે, તે તેમના રસ છે. આ રસને એકત્ર કરવામાં આવે અને તેનાં ઇપાંતર થાય, તો તેમાંથી વૃક્ષ વનસ્પતિ થાય. આ વૃક્ષ વનસ્પતિઓનાં ઇપ, ગુણ અને ધર્મ માનવના આકારમાં પરિવર્તન પામે છે. એ માનવના સહજ કુદરતી પ્રભાવને તેની મનન ભૂમિકામાં એકત્ર કરવામાં આવે અને તે મનના ભાવને રક્ષણ કરવા માટે જે માર્ગ, જે સાધન અપનાવવામાં આવે, તે ધ્વનિ છે, શાખનું ઇપાંતર છે. આ ધ્વનિ અને શાખનાં જોડાણુ વાણ્ણીના એક આંતર ઇપને તેમજ બાલ્ય ઇપને રણૂ કરે છે : અર્થાત વિચાર તે વાણ્ણનું આંતર ઇપ છે અને વાણી તે વિચારનું બાલ્યઇપ છે.

‘આ વાણી એ માનવનો એક વિશેષ ગુણ છે. આ વાણીના પ્રભાવથી માનવ

(૧) અંદોષ્ય આલણ ૩,૧,૧ તેજ અંદોષ્ય ઉપનિષદ ૧,૧,૧ ૨. શ્રીલામા અંગારિક ગોવિન્દ લગેલ અંગેજ અંચ ક્ષાઇન્ડેશન ઓફ ટિઝેન.

પોતાની જતને ખીજાં સૌ પ્રાણીઓ કરતાં જુદી તારવી લે છે. લાપાનો જન્મ એ માનવતાનો જન્મ છે.

‘માનવે જે દૈવી સિદ્ધિ મેળવી છે, જીવનના અનુભવેનો જે નીચોડ તેણું કાઢ્યો છે; તેને એક સાર ઝપે દૂંકી પરિભાષામાં કહેવામાં આવે, જેને એક પવિત્ર જ્ઞાન તરીકે એળખવામાં આવે તો, તેનું નામ વેદ છે.’

આ વેદ ગદ્યઃપે, કવિતાઃપે અને ગીતિઃપે રજૂ થયા છે. આમ વેદ ચાર છે, પણ તેની શૈલી ત્રણું પ્રકારની છે. કેટલાંક ગદ્ય અને નિગદ છે, જેને યજુઓ કહે છે. આમ તો આવાં ગદ્યઃપે ચારેય વેદોમાં જેવાને મળે છે, પણ યજુર્વેદમાં મોટા ભાગે ગદ્ય મંત્રો છે, ઋગ્યાઓ અને ગીતિઓ પણ છે. ઋગ્વેદમાં મોટા ભાગે કવિતા છે; જેની ગુંથણી ગાયત્રી, ત્રિલુપ, જગતી જેવા છંદોમાં કરવામાં આવી છે. માટે તેને ઋગ્યાઓ કહેવામાં આવે છે ઋગ્વેદમાં અને અથર્વવેદમાં આ પ્રકારની ઋગ્યાઓ મોટા ભાગે છે. આ પ્રકારની ઋગ્યાઓ સામવેદમાં પણ છે. ગાયત્રી વગેરે છંદના ક્રમમાં તેમની સંકલના પણ કરેલી છે, પણ સામગાન માટે આ ઋગ્યાઓનો નિર્દેશ છે : અર્થાત સામગાનમાં જે ઋગ્યાઓ ઉપયોગી હોય; તેની સંકલના તે સામગાન યોનિ સંહિતા, તેનું દૂંકું ઝપે તે સામવેદ. આ યોનિ ઋગ્યાઓના આધારે જે ગાનો પ્રાચીન ઋષિઓએ રજૂ કર્યાં છે, તે સામગાન સંહિતા પણ આ સામવેદના મૂલ સાહિત્યમાં ગણ્યાય છે.

એજ તત્વચિંતક પોતાના ચિંતનને આ રીતે રજૂ કરે છે :

‘ગદ્ય કરતાં, કવિતા વધારે સુક્ષમ છે. તેનું કારણું આ છે : કવિતાનો લય ઉંચા પ્રકારની એકતા જન્માવે છે અને તે આપણા મનની અંદર રહેલ શિથિલતાનાં બંધનો ઢીલાં કરે છે. સંગીત તો કવિતાથી પણ વિરોધ સુક્ષમ છે. તેનું કારણું આ છે : ગદ્ય શખ્ષ અને તેના અર્થ સુધી જય છે; પણ સંગીત તેના ભાવકના હૃદયમાં એક આંતર સંવેદનાને જગાડે છે.

સંગીતનાં જે લય અને ઊર્ભિં છે, તે જે કે સામાન્ય જનના અનુભવમાં આવે એમ નથી; પણ આ લય અને ઊર્ભિંમાં રહેલી સંવેદના જ્યારે તેની પરાકાણઠાએ પહેંચે છે; ત્યારે એક અંતિમ પરિણામ જેવાને મળે છે, તે આ દ્વિત્ય ધ્વનિઃપે પ્રગત થતો એંકાર છે; જે સર્વે રસોનો ઉત્તમ રસ છે, જેના વિશાળ અને ઉદાર ધામમાં સર્વે પદાર્થો શરીર જય છે. એ ઉદ્ગીથ છે, જે સામ-સંગીતનું પણ ઉત્તમ સંગીત છે.

‘આ ઉપનિષદે જે પારામીડ ઉભો કર્યો છે, જેની શરૂઆતમાં સર્વ ભૂત પદાર્થો છે, તેની છેલ્લી ટોચ-અંતિમ પરાકાણ તે એંકાર છે. ભૂતપદાર્થોને જુદા પાડવામાં

આવે; તો તેની તન્માત્રાઓ વધારે સૂક્ષ્મ બને. આમ પીરામીડની ઉપર ચઢવામાં પૃથકુરણું ભેદ ઓછા થતા જય છે અને સૂક્ષ્મતા વધતી જય છે. એ ચઢવામાં એકતા અને હિંદુ આત્મ જીવનાની વજ્ઞ થતી જોવાને મળે છે.

જેમ અત્યંત નાના એક ખીજમાંથી મોટું વનવૃક્ષ ફાલે છે, એમજ એંકાર ખીજમંત્ર છે, જેમાંથી આખું વિશ્વ ફેલાઈને રહેલું છે. એ ઉદ્ગીથ મંત્ર સૂક્ષ્મથી પણ અતિ સૂક્ષ્મ છે. મંત્રને અલ્લ કહે છે, જેમાં લારેપણું (ખૂંહત, ગૌરવ, અને વ્યાપક ઉદારભાવ) રહેલો હોય. આ ભાવ સામાન્ય વાણીમાં સમાતો નથી; પણ મંત્રની વાણીમાં એ સૂક્ષ્મભાવ જોવાને મળે છે. એ રીતે એંકાર મંત્રોનો મંત્ર છે અલ્લ છે. વિશ્વમાં રહેલા સર્વ પદાર્થોના ભેદ ટાળી, એકતા અને ઉદારતા જગાડવામાં આ એંકાર એક પ્રતિમા બને છે; જેને અહીં પીરામીડનું ઇપ આપ્યું છે.'

એંકારને ત્રણેય વેહોના સારદ્દે કહેલ છે. જે અનેક સામગ્રાન રંજૂ થયાં છે, તેમાં સૌથી પહેલું સામ-ગીત એંકાર છે. તે સૌથી પહેલું છે. માટે પ્રણાવ અને સૌથા ઉત્તમ છે, માટે તેને ઉદ્ગીથ કહ્યું છે, તેના ઋષિ વિષે આ અલ્લવાદી જણ્ણાવે છે :

‘‘પહેલું જે સામગ્રાન એંકાર છે; તેના દૃષ્ટા ઋષિ પરમેષ્ઠી પ્રાણપત્ર છે, તેમના પિતા આદિ પ્રજાપતિ છે; અથવા તો સર્વ જગતના કારણ સર્જનીનું અલ્લા છે, તેના પુત્ર પરમેષ્ઠા છે. એમ પણ કહેવાય કે પહેલા આ સામગ્રાનના ઋષિ અલ્લ પોતે છે, એટલે કે. એંકાર એ પોતે અલ્લ છે, એ રીતે પહેલું સામગ્રાન પોતે પણ અલ્લથી પ્રગટ થયું છે, માટે તેના ઋષિ અલ્લ છે. અલ્લ પોતે વાણી છે, મંત્રનું ઇપ છે, જેને શખ્ષ અલ્લ કહે છે. આ શખ્ષ અલ્લ સામગ્રાનના ઋષિ છે. આમ દૃષ્ટા અને દર્શાન ઇપે એંકાર અલ્લ અને પ્રણાવ પ્રથમ સામગ્રાન એકઇપ બને છે.’’

લોકવાણી એક ભર્યાદીમાં રંજૂ થાય છે. એક વાક્ય એકજ અર્થ બતાવે છે. તેની તે સીમા છે. ધંટ વાગે છે, તેનો રણુકો જાગે છે. તે પણી એક અનુરણન ગુંજે છે. આમ જે હિંદુ વાણી છે, મંત્ર છે; તે એક અનુરણન જગાડે છે. આ તેનો પ્રભાવ છે. એંકાર એવા પ્રકારનું એક હિંદુ ગીત છે, જે એક ગુંજન જગાડે, એક અનુરણન પેદા કરે છે. જેમ. એક વિશાળ સમુદ્ર હોય; તેની તરફ બધી બાજુની નદીઓનાં જલ રેડાય છે એમજ એંકાર એક મહાન સમુદ્ર છે, જેમાં બધી બાજુની વાણીઓ સમાઈ જય છે. એંકારનાં દર્શાન ઋષિને તો પરમ વ્યોમન-વિશાળ ચૈતન્ય આકારના ઇપે થયાં છે અને તે ભાવવિભોર બની જણ્ણાવે છે :

પહેલું ગીત ઉદ્ઘાટિથ

‘આ બધા પ્રકારની વાણી ઋગ્યાઓનાં ઇપે રજુ થાય છે, પણ તે ઋગ્યાના મૂલ સ્વોત અક્ષરના ઇપે છે, તે તો પરમ વ્યોમન-ઓમન છે, તેમાં આ વિશ્વના સધળા દેવો વસેલા છે, જેનાં સ્તવન વિવિધ ઋગ્યાઓ કરે છે. આ ઋગ્યાના મૂલ સ્વોત જેવા ઓંકારને જેણે જણાયો નથી; તે ભલા એકલી ઋગ્યાઓ જણુને શું કરશે? જેણે ઓમનને જણું લાધો; તે તો બધી વાણીઓ ઋગ્યાઓનો સમાવેશ કરે છે. બીજા એક ઋપિ છે, તેનું નામ શાઠ્યાયનિ. તેમણે જેએલી ઋગ્યાના એક ચરણુને રજૂ કરતાં, આ અલ્પવાહી જણાવે છે :

‘આ શાઠ્યાયનિ ઋપિ છે, તે આમ કહે છે : ‘જેમ એક મહાન् ગિરિ મધ્યમાં ઉભો છે, તે તરફ જવા માટે તો ધણુા ધણુા માર્ગો ઝૂટી નીકળે છે.’ એમજ પેલા આકાશ મંડળમાં આદિત્ય-સૂર્ય છે, તે તરફ સૂર્યનાં બધાં રસ્ત્યોએ ગતિ કરે છે; આ રીતે જે ઉપનિષદના રહસ્યને જણું છે, તે ઓમના ગાનનો સ્વીકાર કરે છે. તેને માટે તો ઓંકાર એક સૂર્યમંડળ છે, જેની ચારે બાજુ તેજ ભરેલાં કિરણ રસ્ત્યોએ ગતિ કરે છે.

ઓંકારનું આ સામગાન તો એક ઉત્તમ ગાન છે, જેના દૃવાજ બધી બાજુએ ખુલ્લા છે અને જેમાં કોઈપણ પ્રકારનો નિષેધ નથી. એ સામનાં ગાન દેવરાજ ધન્દે કર્યાં; તેના પ્રલાવે ધન્દ બધાંજ પ્રાણુંઓનો મિત્ર બની ગયેં. તેની સાથે શત્રુતા રાખે, વૈર બાંધે, એવું કોઈ પ્રાણી ન હતું. આને કારણે તે સામ અભ્રાતૃષ્ય ગણ્યાય છે. ધન્દ જેમ કોઈ શત્રુને જેતો નથી. તેની નજર બદ્લાઈ જાય છે. તેની અમી બારેલી નજર બધા પર અમૃતની વર્ષા કરે છે. સામગાનનું આ રહસ્ય છે.’

ઉપનિષદે જે અનિરાકરણુની વાત રજૂ કરી છે, તેની સાથે ઓંકારનું આ સામગાન સંગત થાય છે. નિરાકરણ લાવવાથી કશું વળતું નથી. કોઈ પ્રશ્ન ઉક્લાતો નથી. અહીં દૃષ્ટિ બદ્લવાની જરૂર છે.

આ જગતની રચના જેણે કરી છે, તે પરમેશ્વર એક નટરાજ છે. આ વિશ્વ તેની નૃત ભૂમિ છે. તે હજાર હજાર હાથ ભમાવીને, એક મંડળ, એક ચક્રના પરિધ રજૂ કરે છે. તેની તો આ લીલા છે. તેના હાથનાં બધાં રમકડાં છે: તે પ્રાણુંઓને નચાવે છે. તેના નાચમાં જે સામ-એકતા સાધે છે, તે આનંદ મેળવે છે.

તત્ત્વજ્ઞાની અખો કવિ આ વિશ્વને કઠપુતળીના નાચ સાથે સરખાવે છે. સૂત્ર-ધારના હાથમાં જે સૂત્ર છે, તેના નચાવ્યા આપણે નાચવાનું છે. આ વાતનો સ્વીકાર કરો, પછી કશું કરવાવણું રહેતું નથી. ત્યાં હકાર પણ નથી અને નકાર

પણ નથી. આ સાચી સમજું એજ અનિરાકરણ છે, એજ ઓંકારનું સામગ્રાન છે. આ રહસ્યને ઉકેલતાં, તત્ત્વચિંતક જણાવે છે :

૧ 'તે ઝષિ છે, કલિ છે, ગાયક છે; જ્ઞાને દિવ્ય સર્જનનાં રહસ્ય જોયાં છે, જાણ્યાં છે અને ગાયાં છે. આ સર્જન કેવળ જૌતિક નથી; તે ચૈતન્યના તંત્રને જગાડે છે, તે હૃદયની જર્મિને રક્તિં આપે છે. આમાં સંતના જેવી નિર્મિણ અને રક્ષિતક જેવી પારદર્શક વૃત્તિ કામ આવે છે. અહિં વાણીનાં-શાખ અને ધ્વનિનાં રકુટ ઇપો જાણુવાને મળે છે. જે નાનામાં નાનું છે, તેમાં મહત્તમાનાં દર્શન થાય છે. અહીં શાખ એકમાત્ર શાખ રહેતો નથી, પણ તે એક મંત્ર બને છે.

આ એકજ ઓંકાર છે, તેને કેટલાક જાનીજનો દિવ્ય સર્જનની પ્રતિમા પેણે છે, તો ખીજ કેટલાક તત્ત્વચિંતકોને અનંત પ્રભાવ શક્તિનું પ્રતીક દેખાય છે, ખીજ કેટલાકને તે એક અનંત અક્ષર ધામ લાગે છે, તો કેટલાક તેને અજર, અમર ચેતનાની જ્યોતિ માને છે. એજ રીતે એક અખંડ જ્યોત તરીકે કેટલાક તેને સ્વીકારે છે, તો ખીજ એક વિશ્વવ્યાપી નિયમના કેન્દ્ર તરીકે તેની તુલના કરે છે. એક સર્વસ્વ સત્તા એક દિવ્ય ચેતના કે એક અનેરા આનંદના ઇપે તેને સ્વીકારવામાં પણ કેટલાક યોગીઓ પોતાના હૃદયના વિવિધ ભાવોને વ્યક્ત કરે છે.

આમ ઓંકારને એક પારદર્શક ભણિ કે દર્પણુના સાથે સરખાવી શકાય. એ દર્પણમાં અનેક પ્રકારના રંગ, ઇપ અને આકારો ઝડપાય છે, તો પણ તેના મૂલ ઇપમાં કોઈ ફેરફાર પડતો નથી. એમજ ઓંકારમાં અનેક આદર્શો, દિવ્ય ચેતનાઓ અને અવનવીન ભાવોની પ્રતિમા, પ્રતીક અને છાયાઓ આલેખાય છે. તો પણ તેના મૂલ સ્વઇપમાં કોઈ પ્રકારના ફેરફાર થતા નથી. હાં, એલું કહી શકાય કે માનવના દિવ્ય આંતર મનને વ્યક્ત કરવામાં આ પ્રતીક એક આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

એક પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તેનાં મૂલ્ય આ રીતે આલેખયાં છે:

૨ આ તે ઓંકાર છે, જેનો સ્વીકાર એક અનેરા પદિપે, એક અક્ષર ધામના પ્રતીકિપે બધા વેહો કરી રહ્યા છે. બધાજ પ્રકારનાં તપ, તિતિક્ષા અને સંયમ નિયમના સરવાળા ઓંકારમાં સમાઈ જય છે, એમ તપસ્વીજનો કહે છે. બધાજ પ્રકારના અલ્લભાવનો અનુભ્વા મેળવવા, અલ્લજ્ઞાનીજનો ઓંકારની ભાવના સેવાને આચાર-વિચારનાં સેવન કરી રહ્યા છે. આ બધાજ પ્રકારનાં દર્શનનો સંચહ કરીને એક સ્વઇપ તારવી લેવામાં આવે, તો એમ કહેવાય કે તે એક ઓંકાર છે.

એજ એક અક્ષર અલ્લ છે, એજ એક પરમ અક્ષર છે; એ તે રીતે અક્ષરને જાણી લીધા પછી, જે ધર્યે, તેને તે મેળવી લે છે, કારણ કે આજ એક એક

પહેલું ગીત ઉદ્ઘાટન

આલંખન છે, પરમ આલંખન છે, જે આલંખન જાણીને સિદ્ધજ્ઞન અહિલોકમાં મહાલે છે.

ઓં એક અક્ષર છે, જે નાદ, બિંહું કલા, ધ્વનિ, શખણ સર્ફેટનું એક પ્રતીક છે, એક પરા વાણી છે, જેના દ્વારા પરયાંતી, મધ્યમા અને વૈખરી વાણીઓનાં રૂપ વ્યક્ત થાય છે. વાણીનું એ મૂલ સ્વરૂપ છે.

એ ઓંકાર એક આકાર છે, એક પ્રતિમા છે; તેને પ્રણાવ કહે છે. ધ્યાને સૃષ્ટિ પર વિવિધ સર્જનો કરતાં કરતાં, જે અલિનવ સર્જન કર્યું; તે માનવની આકૃતિ છે. બીજાં પશુઓ, પક્ષીઓ, જલચર, થલચર, નલચર વગેરેના અનેક આકારો છે, પણ માનવનાં દેહનો આકાર, તેની અલિનવ પ્રતિમા, એ પ્રણાવ છે, જે માનવના રૂપે અલિબ્યક્ત થાય છે.

આ માનવમાં માનવના શરીરમાં, શરીરની રૂચનામાં યોગીઓને ઓંકારની આકૃતિનાં દર્શાન થાય છે. એજ માનવની વાણીમાં જે સામગ્રાન સાંભળવાને મહ્યું; તે એભા એભા, કે એવા, એવા કે પદ્ધી એં હાવા, હાઉ જેવાં રૂકુટ કે અરૂકુટ ઉચ્ચારણોથી સાંભળવાને મહ્યાં, તેને અનુસ્વાર અને અર્ધચંદ્રની માત્રાના સંસ્કાર આપીને, શાનિજનોએ ઓંકારનું અલિનવરૂપ આપ્યું. એ માનવનો મહિમા અહિવાદી આ રૂપે આલેએ છે.

‘પ્રજ્ઞનો જે સૂક્તા— સુલાપિતને ઉક્થ— ઉત્તમ વચન તરીકે કહે છે, તે ઉક્થ શું છે ? આ તે ઉક્થ છે, જે આ દેખાતી પૃથ્વી છે, કારણું કે તેમાંથી બધું જગત ઉડ્ઠાને આવ્યું છે. તેનો મુખ્ય દેવ અગ્નિ છે. અન્તરિક્ષ ઉક્થ છે; કારણું કે તે તરફ બધાં પક્ષી ઉડે, તેનો મુખ્ય દેવ વાયું છે. પેણું ઘૌ—આકાશ ઉક્થ છે, કારણું કે તેથી આ બધું ઉગી આવ્યું છે. તેનો મુખ્ય દેવ આદિત્ય—સૂર્ય છે.’

આમ પૃથ્વી અને અગ્નિ, અન્તરિક્ષ અને વાયુ તેમજ આકાશ અને સૂર્ય અધિ દૈવત છે; તેની સાથે અધ્યાત્મ=માનવના શરીરની સરખામણુ અહિવાદી આ રીતે કરે છે :

‘માનવનું જે શરીર છે, તેને પુરૂષ તરીકે એળખવામાં આવે છે. આ પુરૂષ છે, તે ઉક્થ છે, તે પોતેજ મહાન પ્રજ્ઞપતિ છે. આમ જેને આ માનવનું શરીર ભજેલું છે; તેણે એમ ભાવના કરવી કે ‘હું’ પોતે ઉક્થ—ઉત્કૃષ્ટ સર્જનરૂપે રહેલો છું’

‘આ શરીરમાં મુખ છે, તે ઉક્થ છે, જેમ લોકમાં પૃથ્વી મુખ્ય છે. એજ રીતે અગ્નિ છે તેમજ આ મુખની વાણી છે. જે નાક છે, તે ઉક્થ છે. જેમ અંતરિક્ષ છે. એજ રીતે વાયુ છે, તે પ્રાણ છે. જે લલાટ છે, તે ઉક્થ છે. જેમ ઘૌ—આકાશ છે, તેમજ આ શરીરમાં ચક્ષુ છે.’

આમ આ શરીરમાં અધ્યાત્મ અને અધિ હૈવત પદાર્થ છે, તેનો સુયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ સૃષ્ટિનાં સર્જનની પ્રક્રિયા અભિવાદી આ રીતે રજૂ કરે છે :

૧'ને રેતસ્ત-વીર્ય છે; તે તો સર્વનો સાર છે, તેની આ સૃષ્ટિ છે. આદિ પ્રજ્ઞપતિના રેતસ્તથી હેવો થયા છે. હેવોના રેતસ્તથી વરસાદ; વરસાદના રેતસ્તથી એષધિ વનર્સપતિઓ. તેમનાં રેતસ્તથી અન્ન, અન્નથી પ્રજ્ઞ, પ્રજ્ઞજ્ઞનોના રેતસ્ત-સારભૂત પદાર્થથી હૃદય થયું છે, જ્યાં જ્વાતમા વસે છે. હૃદયના રેતસ્તથી મન, મનના રેતસ્તથી વાળ્ણી, વાળ્ણીથી કર્મ. જેવાં કર્મ કરેલા, તેવાં આ પુરુષ થાય. માટે આ પુરુષના શરીરથી અભિનું ધામ મળી શકે છે.

આહીં કર્મ અને તેના કર્તા માનવની પ્રતિષ્ઠા ગાંધ છે. એક માનવજ પોતાના શરીરથી સારાં કર્મ કરે, તો તે ઉંચાં પદ મેળવી લે. માનવનું શરીર અને તેમાં રહેલા પ્રાણુનો આ મહિમા છે.

૨'ને પુરુષનો સ્થૂલ દેહ છે, તેના એ પગથી અહિંપ જવે શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો છે. ગાય, ધોડા વગેરે પશુઓને પગની ખરીઓ છે; તેથી જીવના ચૈતન્યનો પ્રવેશ થતો નથી. માનવના પગથી જીવનો પ્રવેશ છે. એ શરીરના પગની ઉપર એ ઉક્કે-સાથળ થયાં, તેની ઉપર ઉદ્દર-પેટ થયું. તેની ઉપર હૃદય અને હૃદયની ઉપર શિર થયું.

‘આ શિરમાં શ્રી-શોભાના ઇપે આંખ, કાન, મન, વાળ્ણી અને પ્રાણુ એ પાંચ પ્રાણુ, પાંચ હંડિયોં રહેલાં છે. ઉદેવોએ એ હંડિયોમાં પ્રાણુ પૂર્યા છે, જીવનના દાન આપ્યાં છે, ચેતનનો સંચાર કર્યો છે. સ્ફોર્યે આંખને, દિશાઓએ કાનને, ચંદ્રમાઓ મનને, અભિનો વાળ્ણીને અને વાયુએ પ્રાણુને ચેતન આપ્યાં છે. આમ જે આંધ હૈવત છે, તેજ અધ્યાત્મ બને છે.

‘જેમ બળદને નાથવા તેના નાકમાં નથ પરોવવામાં આવે છે. એમજ આ વાળ્ણી તો તંતિ છે, નથણું છે. જગતના પદાર્થેને તેણે નામ આપ્યાં, એ નામ એજ દામ બન્યાં, જે દામણું અને દોરડે બધાં નથાયાં છે, બધાં બંધાયાં છે. એ બધા પદાર્થી વાળ્ણીથી એણાખાય છે’.

જેથી સર્વનાં સર્જન થયાં, તે આદિ પ્રજ્ઞપતિ પુરુષ છે, તેનો મહિમા આ છે.

‘જે આ પુરુષ છે, તેની તો આ વિભૂતિઓ છે. તેણે જે વાળ્ણીનાં સર્જન કર્યાં છે. તેમાં અભિ અને પૃથ્વી એ વિભૂતિઓ છે. પ્રાણુના સર્જનમાં વાયુ અને અંતરિક્ષ, આંખના સર્જનમાં આદિત્ય-સૂર્ય અને આકાશ, કાનના સર્જનમાં ચંદ્રમા અને દિશાઓ તેમજ મનના સર્જનમાં વરુણ અને જલ એ વિભૂતિઓ છે.

‘આ ધાર્દ્રિયો અને તેમની વિભૂતિઓના રૂપે રહેલા હેવાના સંબંધ જે સારી રીતે જણે છે, તે પરસપરના સુયોગને સાધે છે. આ રહુસ્ય ગૈતરેય મહિદાસ નામના અલ્બવેતાએ જણાવ્યું છે’:

તત્વવિવેચનની નજરે તો ચૈતન્ય આખા વિશ્વમાં સભર ભરપૂર છે, પરંતુ સ્થાવર પદાર્થોમાં તો તેની કેવળ સત્તા જોવાને મળે છે વક્ષનરસપતિઓ સામાન્ય ચેતનવાળા જણાય છે, તેમની અપેક્ષાએ જો વગેરે પણ પ્રાર્ણોઓમાં વિશેષ ચૈતન્યનાં દર્શાન થાય છે, પણ માનવના શરીરમાં તો આત્માના ચૈતન્યનાં પૂર્ણ દર્શાન થાય છે, એ એવે આ અલ્બવેતા જણાવે છે.

‘પહેલાં જણાવ્યા પ્રમાણે માનવના દેહમાં પાંચ પ્રકારના ઉક્થ-ઉત્તમ વસ્તુઓનાં દર્શાન થાય છે. એ પાંચ પ્રકારના આત્માના સ્વરૂપને જે જણે છે, તે સૃષ્ટિના સર્જનને સારી રીતે જણે છે. પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, આપ-જલ અને જ્યોતિ એ પાંચરૂપે આત્માનાં સ્વરૂપ છે.

આ માનવના શરીરમાં પાંચ ઉક્થ રહેલાં છે, તેમાં ચેતનના રૂપે આત્મા પ્રગટ થાય છે; એ માનવની વિશેષ શક્તિ છે. જે કે ઔપધિ અને વનરસપતિઓમાં પત્થર વગેરે સ્થૂલ પદાર્થો કરતાં ચૈતન્યનો અનુભવ વિશેષ રીતે થાય છે, તેથી પણ વિશેષ ચૈતન્ય તો પ્રાણુને ધારણું કરતાં પણ પક્ષીઓમાં થાય છે એ પશુઓમાં પણ ગાય ધોડા જેવાં ચેતનવંતાં પ્રાણીઓમાં જવ ચૈતન્યનાં દર્શાન થાય છે; પરંતુ એ ચેતન જવરૂપ આત્માનું પુરેપુરું પ્રાગટ્ય તો માનવના દેહમાં જોવાને મળે છે, તેનું કારણ છે : અહીં જીવાત્મા વિવેક જ્ઞાનથી સંપન્ત રહે છે. તે આજ અને કાલની વાતને સારી રીતે જણે છે; આ લોક અને પરલોકને પણ જણે છે. આ મર્યાદા શરીરથા અમરપદ્મ મેળવો લેવાનું છે, એ વાત પણ તે સારી રૂતે જણે છે.

એક વ્યવહાર પુરતું જ્ઞાન તો પણ પક્ષીઓમાં પણ હોય છે. ભૂખ શું છે, તરસ શું છે; તે વિષેનાં લાગણુંઓા તે પણ અનુભવે છે. પણ વિજ્ઞાન શું છે, વિવેક જ્ઞાન શું છે તે વિષે તે કશું જણુતાં નથી જે વિશેપ જણેલું-વિજ્ઞાત છે, તેને વિષે તે કશું જણાવતાં નથી. આ વિજ્ઞાનને તે જોતાં પણ નથી. જેવાં એ પણ પક્ષીઓ જન્મ્યાં; એવાં જ તે હોય છે.

‘જે માનવના દેહમાં ચૈતન્ય પુરૂષ છે, તે તો વિશાળ અને ઉદ્ઘાર સમુદ્ર જેવો છે. અર્થાત સમુદ્ર જેમ આ પારે અને પેલે પારે રહ્યો છે; તેમ આ શરીરમાં રહેલો ચેતન આત્મા આલોક પૃથ્વીને ઓળંગિને રહે છે, તે અંતરિક્ષ લોક અને આકાશ લોકને પણ જણે છે.

‘આ પુષ્પ-શરીરમાં પાંચ પ્રકારનાં ઉક્થ-ઉત્તમ તર્ત્વો રહે છે. શરીરની અંદરની ગરમી એ તો જયોતિ છે, ખાલી જગ્ગા આકાશ છે, જે શ્લેષ્મ અને લોહી છે, તે તો જલ, જે કંઠિન શરીર છે, તે પૃથ્વી અને પ્રાણુ તે વાયુ.

‘આ પ્રાણુ વળી પાંચ પ્રકારના છે : એક રીતે તો પ્રાણુ, અપાન અને વ્યાન ઉદાન અને સમાન. બીજે રીતે તો આંખ અને કાન, મન, વાણી અને પ્રાણુ. મૌન રાખવું, તેના કરતાં મનથી વિચારવું; તે કંમ સારે. વાણીના આ વ્યવહારમાં પ્રાણુનો વ્યાપાર જોડાય છે, ત્યારે યજ્ઞ શરૂ થાય છે. આ યજ્ઞનું ઇપ છે. તે પુરુષનું ઉત્તમ ઇપ છે : યજ્ઞ વૈ પુરુષ :

આમ જે શાનીજન યજ્ઞમાં યજ્ઞને, દ્વિસના સ્વરૂપને દ્વિવા તેજ ઇપે અને દેવોમાં રહેલા દેવના સ્વરૂપને સારી રીતે જણે છે; તેજ આ ઉક્થના ઉત્તમ ઇપને સારી રીતે પામે છે.

‘આ વાણીના જે અનેક વ્યવહારો છે, તેમાંનો પરમ વિકાર-ઉત્તમ વ્યવહાર તે આ મહાનું ઉક્થ છે. તેના પાંચ પ્રકાર છે. ભિત-છંદથી પરિભિત-બંધાયેલી ઋગ્યા, અભિત-છંદ વિનાનાં ગદ્ય-યજ્ઞુ, સ્વર-સામ, સત્ય અને અનૃત. આમાં ઋગ્યા, યજ્ઞુ અને સામના પ્રકારો આવી જય છે, તે ઉપરાંત જે કંઈ સત્ય છે, તે એમ છે અને નકાર છે, તે અનૃત છે.

‘ઓમુકાર ભણીને જે સત્ય કહેવામાં આવે છે, તે તો વાણીનાં પરિપાક પામેલાં ફળકૂલ છે. અર્થાત् સંપૂર્ણ રીતે પરિપાક પામેલી વાણી; તે સત્યવાણી છે અને તે એંકાર છે. આને કારણે જે સાચું ઓલે છે, તે વાણીના ફળકૂલને મેળવે છે. તે યશસ્વી બને છે, તેના કીર્તિં ફેલાય છે.

‘આ ભાવે જેવામાં આવે; એટલે કે વાણીના ફળકૂલ ઇપે સત્ય છે, એમ કહો, તો એ વાણીઝી વૃક્ષના મૂલમાં અનૃત-અસત્ર રહેલું છે, અર્થાત્ અનૃતથી વાણી દંકાયેલી છે, એમ કહેવાય હવે કો'ક માણુસ વૃક્ષને મૂલની સાથે ઉખાડી નાયે, તો તે સુકાવા લાગે અને પણી નાશ પામે. આમ જે માણુસ અનૃત-જુહું ઓલે, તે પોતાની જતને ઉખાડી નાયે છે, તેથી તે સુકાઈ જય છે અને નાશ પામે છે, આટે અનૃત ન ઓલવું. જુહું ઓલતા પહેલાં, પોતાની જતની હ્યા ખાવી.

‘એંકાર એ એંદલો અક્ષર છે, તે સીધી રીતે તો અહિનો વાચક છે. હવે સંસારના વ્યવહારમાં ઓમ્, ઓમ્ કહી : અર્થાત् જે કોઈ કંઈ માગવા આવે, તેને બધું આપી હો, તો તમે ધન-સાધનથી ખાલી થઈ જાઓ. આમ બધેજ હા કહેતા રહો અને ઓમ્ ઓમ્ રહો, તો તમે બધી ભોગ-કામનાઓથી પરવારી જાઓ. અર્થાત્ તમે ધન-સાધન વિનાના દરિદ્ર બની જાઓ.

‘હવે તમે ધન સાધનથી પૂર્ણ—ભરપૂર હો, પણ લોખને વશ અઈ બધાને ‘નારે, ના’ કહેતા રહો. આમ બધી રોતે ના, ના, કહેવાથી તો કીર્તિ દૂષિત થાય, પાપ વૃત્તિ જાગે. આ પ્રકારની અપકીર્તિ તો સંભાવિત સહી ગૃહસ્થને મારી નાખે. તેને તો જવવા કરતાં, ભરવું બલું લાગે.

‘આનો મધ્યમ માર્ગ આ છે : સમય જોઈને આપવું અને સમય જોઈને ના આપવું—લોક વ્યવહાર આ પ્રકારે સત્ય અને અનૃતની જોડીમાં ચાલે છે. ઓંકારમાં નકાર મળી જય છે.

‘ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વેદની આદિમાં અને વેદાન્તમાં વાણીના આ પ્રથમ સ્વર અકારનાં ઉચ્ચારણ થાય છે. વાણીના એ પ્રથમ ઉચ્ચારણ—વિકારના ઇપે ઓંકારને જણે છે, તેજ સાચો જણુકાર છે. અકારથી વાણીની શરૂઆત થાય છે; એમાં બાર સ્વર, ચાર અર્ધ સ્વર, પચ્ચીશ રૂપર્ણ વ્યંજન અને ચાર ઉષમા અક્ષર આવી જય છે.

ઉપાંશુ—અવ્યક્ત ઇપે મનમાં ઉચ્ચારાતા વર્ણ પ્રાણુનાં ઇપ છે અને આકારના ઝૂમે રૂપણુ ઉચ્ચારાતા વર્ણ વાણીનાં ઇપ છે. આમ એક પૂર્ણ વર્ણ શરીરનો આકાર પ્રગટ થાય છે.

૧ ‘આમ વાણીમાં ઓમ—હકાર છે અને વાણીમાં નકાર પણ છે. એક વાણી મૃહુ લાગે છે, એક વાણી ઝૂર લાગે છે. કવિજનો વિવેક વિચારની સાથે વાણીનો વ્યવહાર કરે છે અને સાંભળીને સંતોષ પામે છે’.

હકાર અને નકારને દ્વિષ્વવાણી ઊંકારમાં જોડનાર, એ ઉપનિષદ્ધની શાન્તિમાં અનિરાકરણુનો લાવ જોવાને મળે છે; ને પ્રેમમાં સૌ જોડાય છે.

ઓંકાર એ પહેલું ગીત છે. સામ ગાનારા ઉદ્ઘાગાતાઓ તેને ઉદ્ઘાગિથ કહે છે, ઋચા ભણુનારા હોતાઓ તેને મહાનુ ઉક્થ કહે છે; હુત દ્રવ્ય લેનાર અધ્વર્યું યજુના પાઠમાં પ્રતિગર તેનાં પ્રથમ ઉચ્ચારણ કરે છે. અહ્ના મૌનની ભાષામાં ઓંકાર ભણીને મનથી સ્વીકાર કરે છે. આમ ઓંકારમાં સર્વને આવકાર છે, તે ખતાવતાં અહ્નવાદી આ રીતે જણાવે છે:

૨ ‘ને ઓંકાર છે, તે પ્રતિગર છે, તે ઉદ્ઘાગિથ છે, તે આશ્રાવણ—શાંસનતું વચન છે. આનું કારણ આ છે : ઓમ ભણીને અભિશાળામાં તે અધ્વર્યું—અધ્વરે, યજને જોડનાર ઋત્વિજ અભિને લાવે છે. ઓમ ભણીને હુતદ્રવ્યને અહ્ણણ કરે છે. ‘ઓમ ઓમ’ એ રીતે હોતા મંત્રનાં અવણ કરાવે છે.

ઓંકાર ઉદ્ગીથની ભાવનાને અલિવાદી આ રીતે રણૂ કરે છે;

‘ અહું એ રીતે અક્ષર ઉદ્ગીથની ઉપાસના કરવી. ઓમ્, ઓમ્ રીતે જે ગીત ગવાય છે, તેની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. સુધિની શરૂઆતમાં હેવોએ મૃત્યુથી જ્યા પામતાં ત્રયી વિદ્યાની અંદર પ્રવેશ કરી લીધો. તેમણે પોતાના આકારોને છંદોથી ટાંકડ્યા. આમ આરણાદન કરવામાં આવ્યાં, માટે તેમનાં નામ છંદ રાખવામાં આવ્યાં.

‘હવે જેમ માછલું પાણીની અંદર આરપાર જોઈ શકે છે; એમજ મૃત્યુએ ઝડચા, સામ અને યજુ એ ત્રયી વિદ્યાની અંદર આરપાર જોઈ લીધું. તે જણાને હેવોએ સ્વરમાં પ્રવેશ કર્યો, જે ઝડચા, સામ અને યજુથી જાંચે રહેલ છે. આને કારણે જ્યારે હોતા એકાદી ઝડચાને મેળવે છે, ત્યારે શરૂઆતમાં ઓમનાં સ્વરણુ-રટન કરે છે; એજ રીતે સામનાં ગાન અને યજુનાં મંત્રની શરૂઆતમાં ઓમનાં સ્વરણ થાય છે. આમાં વચ્ચે ઉકાર સ્વર છે. તે ઉકાર સ્વર છે, જે અમૃત અને અભય છે, તેમાં પ્રવેશ કરીને હેવો અજર, અમર અને અભય બને છે.

આ સ્વરનાં રહેરયને જે જણે છે, તે અક્ષર-ઓંકાર જણાને સ્વરનાં સ્વરણ કરીને અભિને લાવે છે, અભિને નમે છે, પ્રણમે છે, પ્રણવરૂપે તેને જુઓ છે, તે અમૃત, અભયના ધામમાં પ્રવેશ કરે છે. જેમ હેવો અમૃત બને છે; તેમજ તે અમૃત-ઇપ બને છે.

‘સાચેસાચ આ રીતે તો જે ઉદ્ગીથ છે. તે પ્રણવ છે અને જે પ્રણવ છે, તે ઉદ્ગીથ છે. આ જાંચે આકાશમાં આહિત્ય છે, તે ઉદ્ગીથ છે. તે ઉદ્ગીથ છે, જે અહું છે, તે પ્રણવ છે તે સ્વરનાં સ્વરણ છે, રટન છે.

‘કૌપીતકિ નામના આચાર્યે’ પોતાના પુત્રને જણુાવ્યું : હે પુત્ર; મેં આ રીતે ગાન કર્યાં છે; તેને કારણે તું મારા પોતાનો એકરૂપ આત્મા બનેલો છે. આકાશમાં રહેલ આહિત્યને મેળવવા; તું કિરણો રથમીના ઇપે રહેલા સ્વરોનાં આવર્તન કર. એ સ્વર-રથમીઓ તો ધણ્ણાં છે. તે આહિત્યનું અધિકૈત રવરૂપ છે.

તે આહિત્યનું અધ્યાત્મ સ્વરૂપ છે. માનવના શરીરમાં રહેલ એ મુખ્ય પ્રાણ છે. તેની ઉદ્ગીથ ઇપે ઉપાસના કરવી. તેનું તે સ્વરણ છે. કૌપીતકિ નામના આચાર્યે પોતાના પુત્રને જણુાવ્યું. હે પુત્ર, મેં આ રીતે ગાન કર્યાં છે, તેને કારણે તું મારા પોતાનો એક ઇપ આત્મા બનેલો છે. તું પ્રાણોના ભૂમારૂપે ગાન કર; જે મારાં બહુરૂપ બને છે.

હવે જે સાચે ઉદ્ગીથ છે, તે પ્રણવ છે. જે પ્રણવ છે, તે ઉદ્ગીથ છે. હોતા

પહેલું ગીત ઉદ્ગીથ

પોતાના સ્થાને— હોતૃપદન પર એસીને શાંસન કરે છે; તેથી દૂર બહાર એસીને ઉદ્ગાતા આ ઉદ્ગીથનાં ગીત ગાય છે.

‘આ પૃથ્વી છે, તે તો ઋચા છે, અજિન એ તો સામ છે. આ ઋચાના સ્વરને પકડીને સામગાનું હોય છે; એથી ઋચામાં સ્વરને વધારીને સામ ગવાય છે. સા તે પૃથ્વી છે, અમ તે અજિન છે, તે સામ છે. અંતરિક્ષ છે, તે તો ઋચા છે. વાયુ એ તો સામ છે. આ ઋચાના સ્વરને પકડીને સામ ગવાય છે. ઘૌ—આકાશ છે, તે તો ઋચા છે, આદિત્ય સૂર્ય એ તો સામ છે. નક્ષત્રો તો ઋચા, ચંદ્રમા સામ છે.

‘એ રીતે અધ્યાત્મ છે : વાણી તો ઋચા, પ્રાણું સામ; ચક્ષુ તો ઋચા, આત્મા સામઃ કાન તો ઋચા, મન સામ. આમાં એક એક ધંદ્રિય સા છે, તેના દેવ અમ છે, પ્રાણું છે, આમ સામનો પ્રયોગ છે.’

માનવના શરીરમાં આ રીતે વાણીનો પ્રવેશ થયો છે, સાથે પ્રાણુનો યોગ છે. ખીજાં પ્રાણીએ કરતાં, માનવમાં વાણીને વિરોષ રૂપ ભણેલ છે અને તેથી વિવેક જાન જાણે છે. એ માનવના શરીરમાં આત્મા અને દેવો અવતરિત થયા છે. વેદના દ્વારા ઋષિ આ માનવના શરીરને પુરી-નગરી કહે છે, આત્માનાં અવતરણ થવાથી આ પુરુષ દેહ સૌથો ઉત્તમ છે, સુકૃત-સારં ઝૂલ્ય છે. એ પ્રણુવ છે : ધશ્વરની અલિનવ રચના છે, તેનો મહિમા અભિવાહી આ રીતે ગાય છે :

૧ ‘સૃષ્ટિ સર્જન પહેલાં તો સાચેજ, એ એકલો આત્માજ હતો... ખીજું કંધ દેખાતું ન હતું. આત્માએ જોયું, લોકોનાં હું સર્જન કરું. હું લોકપાલનાં સર્જન કરું. સૃષ્ટિની શરૂઆતમાં રહેલાં જલ-કારણશરીરમાંથી તે આત્માએ એક પુરુષના આકારને લઈને તેને જલ પર મૂર્ચિંદ્રિય દ્વારા મુક્તી દીધો. ધંડા જેવો આકારનું એ અભિંડ શરીર હતું. તે શરીરને તપાવાને તેનાં જેદન કર્યાં; તો મુખનાં સર્જન થયાં; મુખથી વાણી અને વાણીથી અજિન; નાકથી પ્રાણું અને પ્રાણુથી વાયુ, એ અંખથી દર્શિત અને દર્શિથા સૂર્ય, કાનથી અવણું અને અવણુથી દિશાએ, ચામડીથી રવારાં અને તેથી ઓષ્ઠિ વનરસપતિ, હૃદયથી મન અને મનથી ચંદ્રમા, નાલિથી અપાન અને તેથી મૃત્યુ, શિશ્ન-ગુણ્ય ધંદ્રિયથી વીર્ય અને વીર્યથી કારણ જલની ઉત્પત્તિ થઈ. એ રીતે લોક અને લોકપાલ-દેવો થયા. એ આત્માએ અને લોકપાલ-દેવોએ નિવાસ માટે આયતનની માંગણી કરી.’

અહીં લોક અને લોકપાલની સર્જન પ્રક્રિયાનું નિર્દર્શન છે. જલ પર જે અંડાના આકારના વિરાટ પુરુષ-શરીરનું સર્જન થયું, તેને અભિંડ કહે છે; જે

અધિભૂત પદાર્�ો ચાર પ્રકારના બ્યતાવ્યા છે. પહેલો અંભ તે આકાશ-ધીથર છે; તેની સાથે બીજે મરીચી-પ્રકાશ છે, ત્રીજે મર-રથૂલ પૃથ્વી પદાર્થ છે અને ચોથો આપ કારણ જલ છે. આમાંથી વિરાટ પુરુષ અલાંડનું સર્જન થયું છે; તે સૌથી પહેલો આધિભૌતિક વિરાટ દેહ છે, તેમાં આધિદૈવિક અર્થિન, વાયુ, સ્ક્ર્ય, દિશા, વનરપતિ ચંદ્ર, મૃત્યુ અને જલ એ આધિદૈવિક પદાર્થો અને વાણી, પ્રાણુ, નેત્ર, કાન, લોમ-રૂવાદાં, મન, અપાન અને રેત એ આધ્યાત્મિક પદાર્થીનાં સર્જન થયાં છે.

આ અલાંડ તો એક વિરાટ દેહ છે, પણ એક પિંડની રૂચના કરવાની છે, જેમાં આખું અલાંડ સમાઈ જાય. એક એવા પુરુષ-પુરિશયની રૂચના કરવાની આત્માને ઈચ્છા થઈ, જેમાં આત્મા પોતે પ્રવેશ કરે. એ પિંડ એજ એક માનવતું શરીર છે, જેની સરખામણિમાં પણ પક્ષીઓનાં શરીર અધુરાં, અપૂર્ણ ગણ્યાય છે. એક વાણી અને વિવેક શાનને કારણે માનવનો દેહ ઉત્તમ છે; એ રહસ્ય આ અલ-શાની અહોં રજૂ કરે છે :

‘એ આત્માને અને ધંદ્રિયોના દેવોને વસવા માટે, પ્રજાપતિએ એક ગો શરીરની રૂચના કરી. ચૈતન્ય આત્માને અને લોકપાલ દેવોને તેમાં ઉણુપ લાગી અને તેમણે જણ્યાંયું : અમારા નિવાસ માટે આ દેહ પૂરતો નથી. ત્યારબાદ પ્રજાપતિએ એક અશ્વ શરીરની રૂચના કરી. તેમાં પણ ઉણુપ જણ્યાઈ. છેવટે પ્રજાપતિએ પુરુષ માનવનો દેહ લાવી આપ્યો. તે જેતાં આત્માએ અને ધંદ્રિયોના દેવોએ સંતોષ બ્યતાવ્યો : હાં, અમારાં નિવાસ માટે આ દેહ પૂરતો છે. આ પુરુષ દેહમાં અમે અમારાં સુકૃત સારી રીતે કરી શકીશું અને ચેતન આત્માએ ચેતનવંતાં ધંદ્રિયોના દેવો સાથે તે સ્થાનમાં નિવાસ કર્યો.

‘વેદના ઋષિઓ ગો—ગાય, અશ્વ—ધોડાઅને પુરુષ—માનવનો નિર્દેશ વાર-વાર કરે છે. ‘હે દેવ, અમને ગાયો અને અશ્વોની સાથે જોડી આપો. અમે માનવોની સાથે વસાને માનવતા મેળવીએ. નરની સાથે રહીને નર બનીએ.’

ઋષિના દર્શનમાં ગો અને અશ્વ એકલાં ચોપગાં પ્રાણીએ નથી. એમાં ગો ખુદ્ધિ અને અશ્વ પ્રાણુ છે. ખુદ્ધિ એ અલ છે અને પ્રાણુ તે ક્ષત્ર છે. સમાજમાં ખુદ્ધિ અને બળ બંનેના સાથ સહકારની જરૂર છે, પણ તે એકલાં ખુદ્ધિ બળ કશા કામના નથી, જે એમાં માણુસાઈ ન હોય. સમાજ માણુસ માણુસના સહકારથી વધે છે. માણુસના સાથે વાણીનાં સર્જન થયાં છે. તત્ત્વ ચિંતક તેને આ રીતે રજૂ કરે છે :

‘વિશ્વના ધર્મશંખોની શક્તિ તેમણે રજૂ કરેલ તત્ત્વચિંતન અને વિચાર સરણિં પર આધારિત નથી. તે પ્રકારનાં તત્ત્વચિંતન અને વિચારોનાં સંકલન તે

પહેલું બીત ઉદ્ગીથ

ધર્મા ધર્મા વિચારકો અને વિદ્વાનોએ રજૂ કર્યાં છે. ધર્માંથની શક્તિ તો, તેમણે રજૂ કરેલ વાણીની હિન્દુતા છે. શરૂઆતમાં જે શખદ કે વાણીની રજૂઆત થઈ, તે ભાવાની મૌલિકતા હતી, જેને એ પ્રાચીન વિદ્વાનો સારી રીતે સમજતા હતા, કારણું તે ભાવાની સમીપમાં રહેવાનો તેમને અભ્યાસ હતો.

‘એમ કહેણો કે, ભાવાનો જન્મ છે, તે માનવતાનો જન્મ છે. એક એક શખદ એક એક અનુભવનું વ્યક્ત સ્વર્ણપ છે : અર્થાત એ શખદ એક ધ્વનિ છે, એક સ્ક્રૈટ છે, એક નાદ છે, એક પ્રતીક છે. વાણી એ તો માનવની અંદર રહેલા ભાવો અને બહારના જગતની સાથેના વ્યવહારોને સ્કુટ કરે છે. માનવ પશુપક્ષા કરતાં વિશેષ ઉન્નતિ સાધી શક્યો છે, તેનું કારણ આ વાણી છે.

‘આજે તો આકાશવાણી અને વૃત્તપત્રો દ્વારા રોજથરોજ લાખો શખદો ઝેંકાય છે અને છપાય છે. તેથી તેનાં મૂલ્યો ધરી ગયાં છે. એની તુલના કરવામાં લો શખદની કોઈ કિંમત નથી, પરંતુ પ્રાચીન યુગના માનવોએ તો જે શખદ, સ્વર, વર્ણ, માત્રાની રૂચના કરી છે; તેની તો કોઈ તુલના થઈ શકે એમ નથી.’

આસન જમાવીને પેલો ઝડપ બેઠો છે અને ગં ગં ના જ્યું કરે છે. તેની પાસે શિષ્ય આવીને હાથ જોગીને વિનય ભાવે પૂછે છે; આ ગમ્ શું છે ?

‘આ ગંગાનો ધોધ પડે છે અને ત્યાં નાદ જાગે છે. તેમાંથી એક રણુંકો જાગે છે. ગમ્ ગમ્ ગાય છે, માટે તે ગંગા છે, તેનો હિંયનાદ છે.

‘આ ગમ્ માં ગકાર પૂર્વર્ણપ છે, અકાર મધ્યમ રૂપ છે, અનુસ્વાર અંત્યરૂપ છે, બિંદુ ઉપરનું રૂપ છે, નાદનું સંધાન છે. એ પાંચરૂપની સંહિતા સંકલન છે, એ તો ગણેશ વિદ્યા છે. ગમ્ ગમ્ બધાને ગમી જય.’

ખીને એક ઝડપ તો રામ રામ ગાતાં ગાતાં રમ રમ ગાવા લાગે, ત્યાં કો'ક ભમરો ગુંજન કરે અને તેના લયમાં પોતાનો રાગ મેળંવી લે—

આમાં રકાર તે અભિનથીજ, અકાર તે સૂર્યભીજ અને મકાર તે ચંદ્ર ભીજ છે. આમ રામનામ તે તારક મંત્ર છે, મહામંત્ર છે, જેનો જ્યું શિવજી કરે છે. એ રમનો આદિ અકાર સાથેનો ઓંકાર, તેજ પ્રણવ છે. રકાર તો સર્વે વર્ણાની ઉપર છતનાં જેમ અને મકાર સુગટમણિનાં જેમ શોભે છે. રામના મૂળ ભાવને અભવાદી આ રાતે સમજવે છે : ‘જે વાણી હતી, તેણે તો અભિનાં રૂપ લીધાં. જે મન હતાં, તેણે ચંદ્રનાં રૂપ લીધાં અને જે નેત્ર હતાં, તેણે સૂર્યનાં રૂપ લીધાં.

એક એક વર્ણ, અક્ષર, સ્વરનાં એ વિવિધ રૂપોમાં અનેક પ્રતીકો જાગે છે. એમાંથીજ ઝડપા, સામ અને યજુ જાગે છે. બાવન અક્ષરોનાં એ બાવની વાણીનો

અનેરો ભહિમા યોગીઓએ ગાયો છે. શિવના ઉમરનો એ નાદ જગ્યો, ને સનકાહિ ઋષિઓએ તેમાંના ધ્વનિને વર્ણ—અક્ષરમાં જોયા અને ચૌદું સૂત્રોના રચના થધુઃ અ ઇ ઉ ણું। કૃદું લું કું। એ ઓ હું। એ ઔ ચું। હ ય વ રદું। લણું। ઝ મ ડું ણ ન મું। ઝ ભ જું। ઘ ઢ ધ ષું। જ બ ગ ડ દ શું। ખ ફ છ ઠ થ ચ ટ ત વું। ક પ યું। શ ષ સ રું। હ લું।

આમાંના વ્યંજન ઐડા અક્ષરોની સાથે ઉમરના એક એક ધ્વનિને ગાનમાં પકડ્યો છે, તેમાં આહિ સ્વરો છે, તે પદી અર્ધસ્વરો છે, તે પદીના પર્યાયિશ સ્પર્શ વ્યંજનો છે અને છેવટે ચાર ઉભા વ્યંજનો છે.

વાણીનું આ મૂલ સ્વરૂપ છે. તે શુદ્ધ સંસ્કૃત વર્ણનાં ધડતર થયાં છે અને તેના આધારે વ્યાકરણની રચના પાણીનીએ કરી છે. તે શુદ્ધ ગીત છે, તેની સાથે માનવના બાળકે ગાયેલું આહિ ગીત પહેલું ગીત છે, ઉત્તમ ગીત છે, ઉદ્ગીથ છે. તે ગાન ધ્વનિમાં જાગે છે. ઓમા, ઓમા, ઓમા।

પુરુષની વાણીનો ભહિમા અલ્લવાદી આ રીતે ગાય છે:

‘અહીં દ્વિપદા—એ એ ચરણની ઋત્યા ગાવી; કારણું કે પુરુષ દ્વિપદ છે; અર્થાત્ બીજાં પશુઓ ચાર પગાં છે, માનવ એ પગું પ્રાણી છે. એ પગ પર તે ઉભો રહે છે, માટે દ્વિપદ તેની પ્રતિધા છે.

અહીં જે જે યજા જોવાને મળે છે, તે બધા યજોનો વિસ્તારતો વાણીથી થાય છે. અર્થાત્ માનવની વાણીજ યજાનું મૂળ સ્વરૂપ છે. દરેક પુરુષ—માનવ બધા પ્રકાર ની વાણી બોલે છે : એક લોકના વ્યવહારની વાણી છે અને ખીજુ વેદની વાણી છે : જેમાં ઋત્યા શંસન—પ્રશંસા કરે છે, સામ સામ=રતુતિ કરે છે અને યજુ યજુ—યજાનો પ્રયોગ કરે છે. આ રીતે યજમાં વાણીનો પ્રયોગ કરવાથી અને રતુતિ કરવાથી માનવ યજમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે.

ઓમા, ઓમા એ ઉદ્ગીથ છે. માનવના બાલકે ગાયેલું એ પહેલું ગીત છે. નિગમ અને આગમભમાં તેને અનુસ્વાર અને અર્ધ ચંદ્રના સંસ્કાર મળેલા છે.

ખ્રિસ્તી દેવળોમાં પ્રાર્થનાઓ ભણ્ણાયા પદી આમિન A men એલવામાં આવે છે: જેનો ભાવ છે Be it so એ સારો રીતે બના રહો. હિંદુ અને ગ્રીક ભાપામાંથી એ શખ્ષ ઉતરો આવ્યો છે. ધજમના દેવ A mon or A men એમોન છે, જે ઉત્તમ દેવ માટે વપરાયો છે. બીજા ધજપ્રસીયત દેવ માટે Am or om ઓમ શખ્ષ વપરાયો છે, જે અજર અમર આત્માનો વાચક છે.

જ્યારે સંમતિ આપવી હોય, ત્યારે ઓમ શખ્ષ વપરાય છે. તદ્દું વા એટદ્દું અનુજ્ઞાક્ષરં, યદ્વિ કિંચ ‘અનુજાનાતિ’ ઓમિત્યેવ તદાહ। એષ સમૃદ્ધિર્યદનુજ્ઞા।

—છાહેંય ઉપનિષદ ૧,૧,૮

શિવજીના આંગણે બાંધેલો એ નંદી
હતો. આજે તો તે ઠરેલ છે અને ગૌરવ
થી ડોક ઉંચી કરી, બધે નીરખે છે.
તેની પહેલી અવસ્થા એક ગાયના વાછડા
રૂપે હતી. તેણે તો કુદાકુદ કરી મુકેલી.
પહેલો તો એક પગે ઠેકડો મારે, મનમાં
આવે એ પગે ઠેકે અને પવને ભરાય,
ત્યારે તો ચારે પગે ઠેકવા લાગે.

તેના એ નાચ જેવામાં શિવજીને ભારે
આનંદ આવે, પણ શિવાને ચિંતા થાય.
આ પવને ચઢી જશો ને હાથમાં નહિ
રહે. તેને બહુ નાચવા ન ધો. અને તે
વાછડાને પંપાળે, ઝોળે એસાડે.

તે વાછડાને નાની નાની શાંગડી
કુટવા લાગી. શરીર પણ થોડું કદાવર
થયું. શિવજીને થાય : આ વાછડો હવે
તો દોડવા માંડયો છે ને બધાની
આગળ થઈ જાય છે. તેને પાછળ રહેવું
ગમતું નથી.

તેમની વાતમાં સંમતિ પૂરતાં, શિવા
જણાવે : એ તો બરાબર છે, પણ તે
ઉધમાત મચાવે છે. હવે તે વાછડો રહ્યો
નથી. એ તો આખલો છે. તે કોઈ ને
ગાંડતો નથી. તેને નાથવો પડશો; પલો-
ટવો પડશો.

તારી વાત સાચી છે : તેને પલોટવો
જોઈએ; પણ તેને સાધારણ નથી કામ
નહિ આવે. તેને રથમાં જોડવો પડશો.
પણ સાધારણ રથ કામ નહિ આવે.

‘સાચેજ, શિવા જણાવે. તેને મારે
મનનો રથ લાવીશું’. નથ પણ ચિતની

૨ છુંદની બાંધણી

નોહિશું. આપણી કામના પ્રમાણે તે કાર્ય કરશે. અને એ રીતે શિવાએ આખ્લાને પલોટવાની શરૂઆત કરો. તે આખલો ભરી વૃપા બની ગયો. તે વૃપા યુવા બન્યો; કારણું કે તેને રૂથની સાથે નોહી દીધો હતો.

શિવ અને શિવાના સહકારથી તે વૃપા સારી રીતે પલોટાઈ ગયો. વૃપા હતો તે વૃપલ બની ગયો. તેણે સારી રીતે પ્રગતિ સાધી હતી. હવે તે વૃષ્ટ વૃપલ બન્યો હતો, જેની પર શિવ-શિવા સાથે સવારી કરતાં. એ વૃપલનો ધીર ગભીર નાદ અંદરના ઉંડાણમાંથી જગતો; તે સાંભળી શિવ શિવા આનંદ પામતાં. તેનેજ કારણે તે નંદી બન્યો હતો. શિવને આંગણે તે બાંધેલો નંદી અનેરો શોભા આપતો હતો.

આ વાણી અને અર્થનું યુગલ તો શિવ શક્તિ છે. એ ગોનું ઇપ છે, જેથી શાખાનું જગે છે. આ શાખાનું એજ ઝડપલ છે, એજ વત્સ છે. તેણે માનવના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો; તેનાં ચાર સ્વરૂપો છે, તેનાં ત્રણ બંધન છે, તેના સાત પ્રકારો છે, તે ત્રણ ઠેકાણે પ્રગટ થાય છે. તેનાં ઇપને અલ્લવાદી આ રીતે પીઠાણે છે :

૧ ‘ ગો તો મૂલ વાણી-ગૌરી છે; જે અંદર રહીને વર્ણમાત્રાઓની ધ્વનિ જગાડે છે. એમાંથી તો રસ વહાવતા અને તારાઓની જેમ ક્ષરતા- ખરતા વર્ણોની રૂચના થાય છે. મૂલવાણી-ગૌરીનું એ ખાલું ઇપ તે વૈખરી વાણી જેના સલિલ પ્રવાહમાંથી વિખરાતા વર્ણો જગે છે. આ વર્ણો એ તો વિવિધ અક્ષરો છે, જેનાં પદ પદ વાણીના બ્યવહારમાં આવે છે. આ પદ પદ ગોડવાઈ જાય છે: એકપદી, દ્વિપદી, ચતુર્પદી અષ્ટપદી, નવપદી. સાચેજ ! તેના પરમ બોમ-એકારમાં તો હજાર હજાર અક્ષર વિરાજમાન છે.

૨ ‘એ ગૌરી મૂલવાણીનાં તો ચાર ચાર સ્થાનો છે : નાલિમાં નાદ ઇપે, છુદ્ધયમાં માત્રાઇપે, કંઠમાં વર્ણિઃપે અને મુખમાં વિખરાતા અક્ષરોના ઇપે વિવેકી અલ્લનિઃક જાનીજનો. એ ચારેય ઇપોને જણે છે, કારણું કે તેનાં ત્રણ ઇપો તો અંદરની ગુહામાં રહેલાં છે. તે કાંઈ બહારની હિલચાલ કરતાં નથી. આ તો ચોથી વૈખરી વાણી છુ, જેને એકલા મનુષ્યો બોલે છે.

૩ ,અમે તો ખરેજ, એ ધૂત રહ્યાખર્યા શખનો વાણીમાં બ્યવહાર કરીએ છીએ. અને અમારા જીવનને યજામાં જણુાતી રતુતિએ દ્વારા તેને ધારણું કરીએ છીએ. પ્રશરસ્ય સ્વરૂપને અલ્લ-વાણીનો દેવ સાંભળે. ગૌરાનો. એ ગૌર-વત્સ છે. જેને ચાર શિંગ છે. અને જે સુંદર શખનું કરે છે.

‘એ ગૌરીનો વત્સ છે, જે વૃથલ છે, જે મહાન હેવ છે અને જેણે સૌ માન-વીઓના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો છે. તેને ચાર શાંગ છે, ત્રણું પાછ છે, સાત હાથ છે, એ ભરતક છે. તેને ત્રણું હૈકાળે બાંધ્યો છે.’

કવિજન ગદ્યની વાણીમાં પોતાના ભાવને વહેવા હે છે; ત્યાં કોઈ બંધન નથી. ભાવની એક અનેરી જિર્મિ તે જગાડે છે; છતાં તેના શખ્ફો અધૂરા રહી જાય છે. ગદ્યમાં વાણીને કસવી; એ તો કસખી કવિનું કામ. રસની એ તો સરતી સરસ્વતી. ત્યાં શખ્ફને બંધન નથી.

એ તો શિવાનો પોષેલો વાણ્ડો. શખ્ફ ડેકવા લાગે, ને પવને ચઢી જાય; એ જાય કવિને હૈયે પણું જાગે. શખ્ફને ગમે તેમ ડેકવા ન હેવાય. આખ્ખાને નાથવો જોઈએ.

આમ શખ્ફને બાંધવામાં આવ્યો ને કવિજને કવિતા ગાઈ. ગદ્યને પદ્ધતું ઝ્રપ આપવામાં આવ્યું. શખ્ફના વહેતા પ્રવાહમાં એ રીતનાં માપ બાંધવામાં આવ્યાં. એક એક અક્ષરની માત્રા ગણીને, સ્વર માપીને, વાણીનાં ઝ્રપ આપવામાં આવ્યાં; તેને છંદનાં નામ મળ્યાં.

વેદાની વાણી છંદમાં ઉતરી છે. વેદનું એક નામ છન્દાંસિ છે. ઋગવેદનાં સંકલન છંદથી બંધાયેલ ઋચાઓને અનુસરે છે. સામવેદનાં ગાન અનેક છે, પણ તે ગાનના આધારમાં છંદ છે, છંદથી બંધાયેલી ઋચાને અનુસરો ગાનની રચના થાય છે. આને કારણે સામવેદને છંદ સંહિતા કહી છે. તેની મૂલ સંહિતામાં છંદની ઋચાઓ છે, માટે તેને છાંદસ-સંહિતા અથવા આર્ચિક સંહિતા કહે છે.

આમ તો વેદના ઋપિઓએ એક એક અક્ષરને એક એક એક છંદનાં નામ આપ્યાં છે. તેને અનુસરો છંદના મૂલ ત્રણ્ય પિંગલમાં એક અક્ષરથી શરૂ કરીને એકસોને આડ અક્ષર સુધીના છંદોની ગણુના કરવામાં આવી છે.

શખ્ફ જ એક વિશાળ સમુદ્ર છે, તેની પાળ બાંધવા જતાં, આ છંદોએ પુરી સકળતા મેળવી નથી; તેર્થી અસંપ્રય છંદો બનેલા છે, પણ અહ્લવાદીઓએ એક માપદંડ આપીને, એક જ્યામિતિ આંકીને એ વિશાળ સમુદ્રની જીવિને છંદની અંદર સમાવી દીધી છે અને તે વિશેની અનેક કથાઓ રજૂં કરી છે.

આ વાણીનાં એ ઝ્રપ છે : એક વાણી પોતે છે અને ભીજું વાણીનો અર્થ છે. વાણી અને અર્થ એક ઝ્રપ બને છે. વેદની વાણીમાં જે અર્થ છે, તે હેવ છે. દેવની સ્તુતિ, દેવની પ્રશંસા, દેવનાં ગુણગાન તે વેદની વાણીનો વિષય છે. જે વેદ છે, એમાં હેવને જગાડવા છે; વેદ અને દેવનાં એકઝ્રપ બનેં છે, તેનાં હર્ષન આ ઋપિઓએ કરેલાં છે. વેદ વેદ ગાતાં હેવ બનાય.

જે દેવ વેદમાં ગવાય; એ દેવમાં ચેતન આવે; એ અજર અમર બને. જે દેવ ન ગવાય, તે દેવ લુલાઈ જાય, તેમનાં નામ મટી જાય. આ નામ તો અજર અમર છે. નામની સ્મૃતિ સહા તાજી રહે છે. રામને બધા યાદ કરે છે: રામનામ અજર છે, અમર છે. રામના પણી અને રામના પહેલાં ધણ્ણા ધણ્ણા રાજાઓ થઈ ગયા; પણું તેમનાં નામ લુલાઈ ગયાં. તે ભરી પરવાર્યા. નામ રહેતા ઠક્કરા, નાણું નહિ રહ્યાંત. ‘પોતાનાં નામનિશાન લુલાઈ જશે,’ આવો લય પહેલાં દેવોને હૈયે જગ્યો. અને તેમણે તેનો ઉપાય શોધી લાધો. એ વિષેની એક મધુરી કથા આ અલવાડીએ રજૂ કરી છે :

૧ ‘પહેલાં પ્રજનપતિએ દેવોનાં સર્જન કર્યાં. પાપી મૃત્યુ તો તેમની પાછળ પાછળ જ જન્મયું. તે દેવોએ પ્રજનપતિની પાસે જઈને જણ્ણાંયું :’

‘અરે, લલા, આ પાપી મૃત્યુને અમારી પાછળ સર્જનું હતું; તો પણી અમારાં સર્જન શું કરવા કર્યાં ? અમારાથી નીરાંતે બેસાતું નથી.

પ્રજનપતિએ તેમને કહ્યું : તમે છંદોનાં બધારણું બાંધો. તેમના સંભાર સંજે છંદોનાં ધામ બનાવી; તેમની અંદર પ્રવેશ કરો. જુઓ, પણી ચમતકાર ! તમે પાપી મૃત્યુને નિવારી શકશો.’

પ્રજનપતિએ સર્જેલા એ ગણું દેવો હતા. તેમાંના આડ તો વસુઓ, અગિયાર રૂદ્રો, ખાર આહિયો. અને અનેક વિશ્વદેવો. તેમની સલાહ પ્રમાણે આ દેવોએ ગાયત્રી, ત્રિજૃપ અને જગતી એ ત્રણું છંદોની ર્યના કરી :

‘વસુઓએ ગાયત્રીના સંભાર સજ્યા; તેમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો : તે ગાયત્રીએ દેવોને પોતાની અંદર ઢાંકી દીધા. રૂદ્રોએ ત્રિજૃપના સંભાર સજ્યા, તેમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. તે ત્રિજૃપે દેવોને પોતાની અંદર ઢાંકી દીધા. આહિયોએ જગતીના સંભાર સજ્યા, તેમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. તે જગતીએ દેવોને |પોતાની અંદર ઢાંકી દીધા. વિશ્વદેવોએ અનુજૃપના સંભાર સજ્યા, તેમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો. તે અનુજૃપે દેવોને પોતાની અંદર ઢાંકી દીધા.

‘આ ત્રણું છંદોની ઋચાઓ ગણ્ણાઈ; પણું શરૂઆતની એ ઋચામાં સ્વરની બાંધણી ન હતી; એકલા વ્યંજનોને અરવામાં આવ્યા હતા. આ વ્યંજનો તો પાર દર્શાવી મણિ જેવા છે. જેમ મણીઓની અંદર મણિસ્કુત પરોવવામાં આવે, તોય તે મણિસ્કુત સળંગ દેખાય, એમજ છંદોની અંદર દેવો ભરાઈ ગયા અને તેમને છંદોએ ઢાંકી દીધા પણું ખરા; છતાં મૃત્યુએ તેમને જેઈ લીધા, જાણું લીધા.

આ પણી બધા દેવોએ સ્વરમાં પ્રવેશ કરી લાધો. સ્વરમાં તેમણે પ્રવેશ કર્યો

પછી તો મૃત્યુએ પણ તેમને જણ્યા નહિ. સ્વરની અંદર જે બ્રોાપ જગે છે. તેની અંદર તે હેવો વણ્ણાઈ ગયા; એટલે તેમનાં ઇપ તેમના નામની સાથે ગુંથાઈ ગયાં.

‘આમાંનો મૂળ સ્વર, છે, તે તો એક ઊં નામનો અક્ષર છે. આ તે અક્ષર છે, જે વેદનાં ત્રણે સ્વરૂપોમાં—ત્રયી વિદ્યામાં ઓાતપ્રોત છે- તેમાં જે અમૃત તપી રહ્યું છે, તેને મેળવી લીધા પછી તો બધા હેવો પાપી મૃત્યુની પકડમાંથી છૂટી ગયા.

‘એજ પ્રમાણે જે એક અક્ષર ઓંકારના સ્વરૂપને જણે છે. તે તો સાચે જ ! એ અક્ષરના પરમ ધામ પર ચઢી જય છે, ત્યાં જે પરમ અમૃત તપી રહ્યું છે. તેને મેળવી લે છે. પછી તો તે વિદ્યાન પાપી મૃત્યુથી બચી જય છે. આને કારણે તો વિદ્યાને ઓંકાર સામનાં ગાન કરવાં.’

આજે જેમ રાષ્ટ્ર અને સમાજના હિતનો વિચાર થાય છે, સેવાની વૃત્તિ તરફ ધ્યાન આપવામાં આવે છે. એમ જ અભિવાદીઓ સમાજ અને રાષ્ટ્રના હિતનાં કાર્યેને યજનું નામ આપે છે. યજ કોઈ એક અંગત વિધિ નથી, કોઈ ડાંડ કર્મ નથી, પણ યજ દારા એક ઉદાર વિચારસરણિ રજુ થાય છે.

સુષ્ટિનાં સર્જન જે પ્રજાપતિ કરે છે, તે પ્રજાપતિ સમાજ અને રાષ્ટ્રના હિતનાં સર્જન કરે છે. આ સર્જન કોઈ લૌટિક નથી, સ્થૂલ સાધન નથી, પણ સૂક્ષ્મ વિચાર સરણિ છે, જે માનવના હિતમાં ઉપયોગી છે. આવાં ઉદાર, પરોપકારી હિતનાં કાર્યેને યજનું નામ આપવામાં આવે છે, તે યજનાં સર્જનની પ્રક્રિયા આ અભિવાદી રજુ કરે છે:

૧ ‘જેમાં સર્વે પ્રકારની સાધનાઓ થાય, એવા એક ઉદાર યજનાં સર્જન કરવાની પ્રજાપતિને દર્શિશા થઈ. તે પ્રમાણે તેમણે અગ્નિષ્ટોમ નામના યજનાં સર્જન કર્યાં. એ યજમાં ઉપયોગી થાય, એ રીતે પ્રજાપતિએ પોતાના મુખથી ત્રિવૃત સ્તોમની રચના કરી, તે રચનામાં ગાયત્રી છંદ, અગ્નિ હેવ, અલ્લબિહ માણુસ અને વસંત ઋતુ અનુસર્યાં હતાં. અર્થાત્ સોમયાગમાં અગ્નિષ્ટોમ મુખ્ય છે, એ રીતે સ્તોમોમાં મુખ્ય નિવૃત, છંદોમાં ગાયત્રી, હેવોમાં અગ્નિ, માણુસોમાં બુદ્ધિશાળી અલજ્ઞાની અને ઋતુએમાં વસંત મુખ્ય સ્થાને છે. આ યજના અલરૂપ મંત્રોને જાણુનાર અલજ્ઞાની વિદ્યાન મુખ્ય પોતાનાં વીર્ય-પરાક્રમ રજૂ કરે છે, કારણું કે પ્રજાપતિનાં મુખ્ય યજનાં સાધનોની સાથે અલજ્ઞાનીનાં સર્જન થયાં છે.’

આ સોમયાગમાં અગ્નિની સ્તુતિથી શરૂઆત થાય છે, માટે તેને અગ્નિષ્ટોમ કહે છે. એમાં પણ શરૂઆતની જે ઋત્યાઓ ગણ્ણાય છે, તે ઋત્યાઓનાં ત્રણુ ત્રણુ મળીને નવ આવર્તન થાય છે, તેને ત્રિવૃત સ્તોમ કહે છે. એ શરૂઆતની ઋત્યાઓ ગાયત્રી

છંદમાં હોય છે. અગ્નિ મુખ્ય દેવ છે અને યજુ જાળુનાર અહિજીતનાં સર્જન પણું
તેમની સાથે થયેલાં છે.

૧ ‘ત્યારથાદ પ્રજ્ઞપતિએ પોતાનાં છાતી અને બાહુથી પંદર આવત્તનવાળા
પંચદશ સ્તોમનાં સર્જન કર્યાં. તેજ છાતીથી ત્રિજૃપ છંદ, ઈન્દ્ર દેવ, બ્લવવાન
માળુસ અને ગ્રીષ્મ કર્તુનાં સર્જન કર્યાં. આ યજનાં સાધન અને સામગ્રીની
રચના બાહુથી થઈ છે. માટે તે બધામાં બાહુ બગનાં સામથ્ય હોય છે.

‘ત્યારથાદ પ્રજ્ઞપતિએ શરીરના ભધ્ય ભાગથી, સતત આવત્તનવાળા સ્પેટદશ
સ્તોમનાં સર્જન કર્યાં. તેજ રીતે જગતી છંદ, વિશ્વેદેવો દેવ, વિશ-પ્રજ્ઞજ્ઞન
માળુસ અને વર્ષા કર્તુનાં સર્જન કર્યાં. આ વિશ પ્રજ્ઞજ્ઞન છે, તે વ્યાપારી છે
અને તેનો ઉપયોગ બધા જનો કરે છે, તો પણ તેનાં ધન સાધન ધર્તાં નથી,
કારણ કે તેનાં સર્જન પ્રજ્ઞપતિના ભધ્ય શરીરથી એટલે કે સર્જનના સાધનથી
થયેલાં છે. સમાજમાં રહેલા ખુદ્ધિજીવી અને અગવાન આ વિશ-પ્રજ્ઞજ્ઞનને આધારે
તો જીવન નલાવે છે.

‘ત્યારથાદ પ્રજ્ઞપતિએ પોતાના પગથી એકવીશ આવત્તનવાળા એકવિંશ
સ્તોમનાં સર્જન કર્યાં. આ પગ તો શરીરનો આધાર છે, પ્રતિષ્ઠા છે. એજ રીતે
અનુજૃપ છંદનાં સર્જન કર્યાં; તેથી કોઈ દેવનાં સર્જન થયાં નથી, પણ સમાજના
સેવકોના રૂપે શૂદ્રજ્ઞનોનાં સર્જન થયાં છે, એટલે સમાજના સેવક શૂદ્રજ્ઞનો યજનમાં
સીધી રીતે ઉપયોગી થતા નથી; પરંતુ યજનમાં ભાગ લેનારા જાનીએ, પરાક્રમીએ
અને વ્યાપારી જનોને સેવા આપવામાં, આ સેવકો શૂદ્રજ્ઞનો ઉપયોગી બને છે.
એજ રીતે અનુજૃપ છંદની રચના પગથી થઈ છે, તેને કારણે તે છંદમાં ફેરફાર
થતો નથી. ગાયત્રી, ત્રિજૃપ અને જગતી એ મૂલછંહે તો ફરતા રહે છે.’

અગ્નિષ્ટોમ યાગમાં સ્તોમ ચાર પ્રકારના છે. મૂળ કર્ત્યાની આવૃત્તિ કરવાથી
સ્તોમ થાય છે. કર્ત્યા પ્રમાણે ત્રણ કર્ત્યાનું એક સૂક્ત બને છે. એવાં સૂક્ત બેગાં
થાય, તેથી સ્તોત્ર બને છે. તેજ રીતે મૂક્ત અને સ્તોત્રને અનુસરી કર્ત્યાએની
આવૃત્તિ કરવાથી સ્તોમ બને છે. આ સ્તોમની કર્ત્યાએ સ્તોત્રીયા ગણુયાય છે. અને
તે કર્ત્યાએનાં સંકલન અગ્નિષ્ટોમ વગેરે સેમયાગને અનુસરી સામવેદના ઉત્તરલાગમાં
કરેલાં માટે તેને છંદ આર્ચિક કે ઉત્તરાર્ચિક કહે છે.

‘અગ્નિષ્ટોમમાં ચાર સ્તોમ વપરાય છે. એ સ્તોમમાં દેવોના ગૂઢ રહસ્યને
સમજાવવાનો ઓધ-ઉપહેરા આપવામાં આવે છે, જેની અંદર દેવોનાં અધ્યાત્મ સ્વરૂપ
છે. સ્તોમનાં રહસ્ય જાળુવાથી દેવોનાં રહસ્ય સમજય છે.’

‘આમાં ત્રિવૃત સ્તોમ પ્રાણુરૂપે છે. પંચદશ સ્તોમ પક્ષ-અર્ધમાસના રૂપે છે. સૈતદશ સ્તોમ સંવત્સર-વર્ષરૂપે છે અને એકવિંશ સ્તોમ આદિત્ય-સૂર્યરૂપે છે. આમ ચારેય સ્તોમ પ્રાણ વગેરે રહુસ્થોને અને હેવોનાં ગૂઢ સ્વરૂપેને સમજાવે છે.’ આ જ્યોતિષ્ટોમ-સોમયાગ બધા યજોમાં શ્રેષ્ઠ છે અને તેમાં ચાર મુખ્ય છંદો વપરાય છે, તે વિષે આ અલ્લવાહી જણાવે છે:

૧ ‘જેમ હેવોમાં જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ પ્રજ્ઞપતિ છે, એ રીતે જ્યોતિષ્ટોમ અભિષ્ટોમ યજોમાં જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ છે, કારણું કે તેનાં સર્જન પ્રજ્ઞપતિએ કર્યાં છે.

‘પ્રજ્ઞપતિએ સૌ પ્રજ્ઞનોમાં સર્જન કર્યાં. એ પ્રજ્ઞનોએ પોતાનાં સર્જન કરનાર પ્રજ્ઞપતિને પોતાના જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ રીતે માન્યા નહિં; કારણું કે તેમનાં આ સર્જન તો સાધારણું હતાં, તેમાં કાંઈ સેવા કે પરોપકારની ભાવના ન હતી. પ્રજ્ઞપતિને પોતાની એ વાત સમજાઈ. તેમણે સેવા અને પરોપકાર કરવાની ભાવનાથી આ અગ્નિષ્ટોમ-જ્યોતિષ્ટોમનાં દર્શન કર્યાં. તેમણે તે સોમયાગથી યજન કર્યાં, અનુષ્ઠાન કર્યાં. તેમની એ સેવા ભાવના જોઇને સર્વ પ્રજ્ઞનોએ તેમને માન આપ્યાં, તેથી તે પ્રજ્ઞપતિ બધામાં શ્રેષ્ઠ ગણ્યાયા. તેમણે સર્વમાં જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ તરીકે પ્રતિથા મેળવી. યજના આ રહુસ્થને જે જાણે છે, તે અલ્લજ્ઞાનીને માનવો પોતાના સમાન જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ તરીકે માન આપે છે.

અહીં કેટલાક અલ્લવાહીઓ યજનો છંદની સાથે સંબંધ જોડતાં, આ રીતે વિચારણા કરે છે: ‘સોમયાગમાં સવારે પ્રાતઃ સવન થાય છે, ત્યારે ગાયત્રી છંદના સંબંધે ગાયગ, બ્યોરે માધ્યંહિન સવન થાય છે, ત્યારે ગ્રિષ્ણુપ છંદના સંબંધે ત્રૈષ્ણુપ અને સાંજે તૃતીય સવન થાય છે, ત્યારે જગતી છંદના સંબંધે જગત સવન ગણ્યાય છે. આ રીતનાં ત્રણ સવનોથી તો સોમયાગ પુરો થાય છે. આમાં અનુષ્ણુપ છંદનો સંબંધ તો આવતો નથી. એ તો ચોથો છંદ છે. તેનો યજ સાથે કર્દ રીતે સંબંધ થશે?’

બત્તીશ અક્ષરોના અનુષ્ણુપનો યજ સાથે સંબંધ જોડતાં, અલ્લવાહી જણાવે છે:

‘યજના પ્રાતઃસવનમાં ગાયત્રી છંદ ભણ્યાય છે, તેના આડ અક્ષર અને તેની સાથે હિંકાર ભણ્યાય છે, તે નવમો અક્ષર, બ્યોરના ગ્રિષ્ણુપ છંદ ભણ્યાય છે; તેના અગ્નિયાર અક્ષર અને સાંજના જગતી ભણ્યાય છે, તેના બાર અક્ષર એ પ્રમાણે ગણ્યના કરતાં બત્તીશ અક્ષર બને છે; તેથી અનુષ્ણુપ છંદનો સંબંધ યજ સાથે થાય છે.’

આ અહ્લવાદીએ દેવોના નિવાસરૂપે છંદોની કલપના કરી છે :

૧ 'જે અહ્લવાદી દેવોનાં ગૃહ-ધર જાણે છે, તે તો સાચેજ ગૃહી-ધરવાળો થાય છે; તેને અનેક ધર મળે છે. હવે આ દેવોનાં ધર તો ગાયત્રી વગેરે છંદ છે. આડ અક્ષરોની ગાયત્રી છે અને વસુ નામના દેવ પણ આડ છે. એમાં નિવાસ કરે છે, માટે ગાયત્રીથી જ વસુએ ગૃહી ગણ્યાય છે.

અગિયાર અક્ષરોની રૂપના ત્રિજૃપ છે. અને રૂપ નામના દેવ પણ અગિયાર છે. એમાં નિવાસ કરે છે, માટે ત્રિજૃપથી જ રૂપો ગૃહી ગણ્યાય છે. તે રીતે બાર બાર અક્ષરોની જગતી છે અને આદિત્ય-સૂર્ય નામના દેવો પણ બાર છે, એમાં નિવાસ કરે છે, માટે જગતીથી જ આદિત્ય ગૃહી ગણ્યાય છે, એજ રીતે અનુજૃપથી વિશ્વેદેવો ગૃહી ગણ્યાય છે.

૨ 'પાપી મૃત્યુથી બચવા માટે વસુએ ગાયત્રીમાં પ્રવેશ કર્યો. ગાયત્રીએ તે દેવોનાં છાદન કર્યાં. રૂપ દેવોએ ત્રિજૃપમાં પ્રવેશ કર્યો. તે ત્રિજૃપે દેવોને ઢાંકી દીધા. આદિત્ય-સૂર્ય દેવાએ જગતીમાં પ્રવેશ કર્યો, તે જગતીએ દેવોનાં છાદન કર્યાં. વિશ્વેદેવોએ અનુજૃપમાં પ્રવેશ કર્યો. તે અનુજૃપે તેમને ઢાંકી દીધા. ભરતોએ પંક્તિમાં પ્રવેશ કર્યો. તે પંક્તિએ તેમના છાદન કર્યાં. સાધ્ય અને આત્મય નામના દેવાએ અતિ છંદ-મોટા છંદોમાં પ્રવેશ કર્યો. તે અતિચુંદે તેમને ઢાંકી દીધા.

૩ જે એ મુખ્ય દેવ ઈન્દ્ર અને અર્દીન છે, તેમણે સોમયાગનાં ત્રણ સવનોમાં પ્રવેશ કર્યો. તેથી પાપી મૃત્યુ જાણી શક્યું નહિ કે, આ દેવો કયાં જતા રહ્યા છે ! જેના ઠેકાણુને કોઈ જાણે નહિ, તેના પર પાપી મૃત્યુ કેવી રીતે અધિકાર જમાવે ? જે સાધકજન આ રહસ્યને જાણે છે, તેને પાપી મૃત્યુ પહોંચી શક્તું નથી.

'આ તે છંદો હતા, જેમણે દેવોને પાપી મૃત્યુથી ઢાંકી દીધા હતા. આ છંદોએ સાચેજ પાપી મૃત્યુથી દેવોનાં છાદન કર્યાં. તેને કારણે તો છંદોનાં નામ સાર્થક થયાં : છાદનાત્ર છન્દાંસિ. આમ છાદન કરવાને કારણે તો તે છંદ ગણ્યાય છે. આ છંદો તો પાપી મૃત્યુથી ઢાંકી હે છે. આમ છાદન કરવાની કિયા કરી, તેને કારણે છંદ ગણ્યાયા. છંદના આ રહસ્યને જે જાણે છે, તે અહ્લવાદીને પાપી મૃત્યુથી છંદ ઢાંકી હે છે.

ગાયત્રી વગેરે છંદોની અક્ષર ગણ્યના વ્યવસ્થિત છે; પરંતુ પહેલાં બધા છંદો ચાર ચાર અક્ષરના હતા; તે વિષે આ અહ્લવાદી જણાવે છે :

૪ 'પહેલાં તો બધા છંદો ચાર ચાર અક્ષરોના હતા. આથી સોમયાગનાં સવન કર્મને લઈ જવાની શક્તિ તેમનામાં ન હતી. તે વખતે સોમયાગમાં મુખ્ય

સામયો સોમ વલ્લી હતી, જેનાં સવન-પીલીને સોમરસ કાઢવામાં આવતો હતો. હેવરાજ ઈન્દ્રનું પ્રસિદ્ધ ધામ, જે ત્રિહિવ કે ત્રિવિષ્ટપ (દિષ્ટે) કહેવાય છે, ત્યાં સોમ હતો.

‘આજુઆજુ એસવાનાં સ્થાન ધિષ્ણુય બનાવીને અભિન નામના ગંધર્વો તે સોમનાં રક્ષણુ કરતા હતા. જે અભિનાઓ છે; તેજ તો આરીવિષ, સર્પ ગણ્યાય છે. તેમની વચ્ચમાં એ સોનાની કુર્શી-ખુર્શીઓ બનાવી હતી. ત્યાં સોમ એકો હતો. આ એ કુર્શીઓ એક પલક જેટલા સમય પુરતા પણ સોમને ઉડવા હેતી ન હતી.

આ બાજુએ બધા છંદ ભેગા થયા. તેમણે વિચારણા કરી કે, જે આપણે સોમને ઉપાડી લાવીએ, તો યજનો વિસ્તાર કરી શકાય. એ છંહોમાં જગતી હતી; તે પોતાને બધા કરતાં વધારે એન્જસ્વી, બલવાન, ભૂમા અને વીર્યવાન-તાકાતવાળી માનતી હતી. તે જગતી પહેલીવાર ઉડીને ત્રિહિવમાં પહોંચી ગઈ.

પદ્મીના ઇપે ઉડીને આવી પહોંચેલાં જગતીને ત્યાંના સોમપાલ ગંધર્વોએ પકડી લાધી. તેના ત્રણ અક્ષર, તો ગંધર્વોએ લઈ લીધા. એક અક્ષરની સાથે જગતી તો ભાગી છૂટી. ત્યાર બાદ ત્રિષ્ટુપુ ઉડીને ત્રિહિવમાં પહોંચી ગઈ. તેને આવી પહોંચેલી જોઈ, સોમપાલ ગંધર્વોએ તેના એક અક્ષરને પકડી લીધો. બાકીના ત્રણ અક્ષરોની સાથે ત્રિષ્ટુપુ તો ભાગી છૂટી. છેવટે ગાયત્રી ઉડીને ત્રિહિવમાં પહોંચી ગઈ. તેને સોમ લાવવામાં સક્ષમતા મળી ગઈ. સાથે એ સવન લેતી આવી, જે તેણુ પોતાના એ હાથે પકડયા હતા. જગતીના ત્રણ અને ત્રિષ્ટુપુના એક અક્ષરને પણ પકડી લાવી. સુખથી ત્રીજી સવનને પણ પકડી લાવી. આમ ત્રણોય સવન સાથેના પૂરેપુરા સોમરસને તે ગાયત્રી ત્રિહિવમાંથી લેતી આવી.

^૧ આ છંહોમાં દેવોએ નિવાસ કર્યો, તે કારણે તે છંહો પણ દેવ ગણ્યાયા. એ છંદ નામના દેવો પહેલાં તો સાધ્ય દેવો ગણ્યાતા હતા. પણી તે સિદ્ધ ગણ્યાયા. તેમણે યજાર્થી યજનાં યજન કર્યાં; તેનાં દર્શન જે ઋષિને થયાં, તેણે પુરુષ સ્કૃતમાં આ વિષે વર્ણન કર્યા છે.

સ્વર્ગમાંથી સોમને લાવવાની કથા પણ અનેક ઋષિમુનિઓ, અલ્લવાદીઓ, તત્વજ્ઞાનીઓ અને અલ્લજ્ઞાનીઓએ ગાઈ છે. એ કથાને મધુર રીતે વાણીમાં ગોઠવનાર આ દાટા ઋષિ અલ્લવાદી છે :

કશ્યપની એ પતનીઓ કદ્દૂ અને સુપર્ણી હતી. કદ્દૂથી સર્પનાતિ અને સુપર્ણુથી ગરુડ નાતિ થઈ. અહીં ગરુડને છંહોનાં ઇપ આપેલાં છે.

૨ ‘પહેલાં કદ્ભુ અને સુપર્ણી એ બંને પોતાનાં ઇપ વિષે શરતે ચઢી ગયાં. તેમાં કદ્ભુ સુપર્ણીને જીતી ગઈ. તેણે કહ્યું : અહીંથી ત્રીજી દુલોક-ત્રિદિવમાં સોમ છે, તે લાવી આપ અને એ સોમથી તારી જતને ખરીદી લે, તો તું ધૂઠી થાય.

‘હવે આ ધરતી તો કદ્ભુ છે અને દ્વૌ-આકાશ તો સુપર્ણી છે. છંદો આ સુપર્ણીના પુત્રો થાય. તેણે છંદોને કહ્યું : ‘માતા અને પિતા પુત્રોનાં ભરણ પોપણ કરે છે; તેનું કારણ આ છે. કે, પુત્ર ઝડણથી છોડાવે. અહીંથી ત્રીજી દુલોકમાં સોમ છે, તે લાવી આપે અને તેથી જતને ખરીદી લે, તો તું ધૂઠી થાય; આમ મને કદ્ભુએ કહ્યું છે.’

‘તેની આજી પ્રમાણે ચૌદ્દ અક્ષરોને સાથે લઈ, જગતી ત્રીજી દુલોકમાં ઉડીને પહોંચી ગઈ. તે તો સોમ લીધા વિનાજ પાછી આવી ગઈ. તેના એ અક્ષર ત્રીજી દુલોકમાં રહી ગયા. તેના બદ્લામાં તે જગતી પશુ અને દીક્ષાને લેતી આવી. આને કારણે છંદોમાં જગતી પશુઓની સમૃદ્ધિ વધારવામાં ઉત્તમ ગણ્યાય છે; તેમજ જેની પાસે પશુઓની સમૃદ્ધિ હોય છે, તેને દીક્ષા ભણે છે.

‘ત્યાર બાદ પોતાના તેર અક્ષરોને સાથે લઈ, ત્રિષ્ટુપ્ ઉડીને દુલોકમાં પહોંચી ગઈ. સોમને લીધા વિનાજ તે પાછી ફરી. તેના એ અક્ષર ત્યાં રહી ગયા. બદ્લામાં તે દક્ષિણા અને તપ લેતી આવી. આને કારણે માધ્યંહિન સવન, જે ત્રિષ્ટુપ્નો દોક ગણ્યાય છે, તેમાં ઝડિતિને દક્ષિણા આપવામાં આવે છે. જે યજમાન પોતાની સંપત્તિમાંથી ધન આપે છે; તેને બધા તપ કહે છે.

‘ત્યારબાદ પોતાના ચાર અક્ષરોની સાથે ગાયત્રી ત્રીજી દુલોકમાં ઉડીને પહોંચી ગઈ. આ ગાયત્રી પોતાની સાથે એક અજ-બ્રકરી અને ભીજી જ્યોતિરિપ અર્જિનને સાથે લઈ ગઈ હતી. આમાં બ્રકરીએ ગાયત્રીને માટે સોમને જીતી લીધો. આમ તેણે જીતી લીધો. અજયત, તે પરથી તેનું નામ અજ પડ્યું. આ રીતે ગાયત્રી સોમને લાવો, સાથે સાથે છંદોના રહ્ણા ગયેલા ચાર અક્ષરોને પણ લેતો આવી. આથી ગાયત્રી આડ અક્ષરોની સંપત્તિ મેળવો શકો.’

‘અહી અભ્યવાદીએ વિચારણા કરે છે : આમ શાર્થી બન્યું ? આ ગાયત્રી તો બધા છંદોમાં નાની છે; તોપણ તેને યજના મોખરે- શરૂઆતમાં રાખવામાં આવે છે. તેનું કારણ આ છે : એ ગાયત્રી સોમને લઈ આવી છે; માટે તે યજના મુખે રહે છે. અને તેનેજ કારણે તે સર્વથી વધારે તેજસ્વી છે.

૧ જ્યારે સોમને લાવવામાં આવ્યો, ત્યારે ગાયત્રીએ બંને પગના પંનથી સોમનાં એ સવનને અને મુખથી ત્રીજી સવનને પડકી રાખ્યાં હતાં. આને કારણે સવારનાં સવન અને અપોરનાં સવન શુક્-ચમકતાં અને રસથી સલબર હોય છે. તે લાકો માને છે કે, મુખમાં ત્રીજું સવન રાખ્યું હતું; તેને કારણે તેનો રસ સુસાઈ ગયો લાગે છે. આથી તે ત્રીજી સવનને કંજુષ-નીરસ કહેછે. તે તૃતીય સવન વખતે ઋતુને સોમના ફૂચા નીચોવે છે; જેથી રહ્યો સહ્યો શુક્-તેજસ્વી રસ મળી આવે.

જ્યારે તે ગાયત્રી ત્રીજી લોકમાંથી સોમને હરી લાવતી હતી. ત્યારે રસ્તામાં વિશ્વાવસ્તુ નામના ગાંધર્વે તે સોમની ચોરી કરી લીધી. આમ તે સોમ ગાંધર્વની પાસે ચોરી છુપીથી ત્રણ રાત સુધી રહ્યો હતો. આથી જ્યારે યજ્ઞમાં સોમની ખરીદી કરીને તેને લાવવામાં આવે છે, ત્યારે યજ્ઞની સહસ શાળામાં તેને ત્રણ રાત્રિએ સુધી રાખી મુક્તવામાં આવે છે.

ને દેવો સોમની રાહ જોતા હતા, તેમણે ઉપાય બતાવતાં જણાવ્યું : ગાંધર્વેને સ્ત્રીએ ગમતી હોય છે. ચાલો, આપણે એક સ્ત્રીને આગળ કરી સોમની ખરીદી કરીએ. તે દેવોએ વાણીને એક વર્પની ગો-વાઢડી બનાવી અને તેનાથી સોમની ખરીદી કરી. એ ગાંધર્વેની પાસે ગાંધર્વેની વાણીઓ રોહિણીનાં ઇપ ધારણ કર્યાં અને તે ગાંધર્વેના હાથથી ધૂટી, કંયાંક ચાલી ગઠ.

દેવોએ જણાવ્યું : એ વાઢડી તમારાથી ધૂટીને ચાલી ગઠ છે, પણ તે અમારી પાસે આવી નથી. ચાલો આપણે તેને ઓલાવીએ. આમ પરસ્પર સહકાર સમાવાન સાધી લીધું. ગાંધર્વેએ અલ્લ ઋચાના પાડ કર્યાં અને દેવોએ સોમનાં ગાન ગાયાં. દેવોનાં ગાન સાંભળી વાણી દેવોની પાસે પાછી આવી ગઠ. આ પરથી એવો નિર્ણય થાય છે કે, ને લોકો સોમનાં ગાન ગાય છે; તેને સ્ત્રીએ ચાહે છે. વાણીના આ ગુમ રહેરયને ગાન ઇપે ને જણે છે તેની તરફ સ્ત્રીએ ભાવ ધરાવે છે.

અહીં સામગ્યાનનો ભહિમા ગાયો છે. સાથે સાથે સોમ લાવીને સોમયાગનાં ત્રણ સવનોની પ્રક્રિયા પણ બતાવી છે. કંકૂની કથા આપીને આ ઋષિઓએ છંદનાં નિઃપણ કર્યાં છે, ત્યાં ચાર ચાર અક્ષરોવાળા છંદોનાં વર્ણન નથી, પણ બીજે કેંકાણે અલ્લવાદીએ તે છંદોનાં નિઃપણ કરતાં, ચાર ચાર અક્ષરોનું નિઃપણ કરે છે, તે રીતે કથાની વિગત જુદી પડે છે.

૨ ‘પહેલાં સાધ્ય નામના દેવો હતા. તેમણે સોમયાગનાં યજ્ઞન કરીને સ્વર્ગ લોક મેળવી લીધો હતો. યજ માટે તેમણે ગાયત્રી વગેરે છંદોને જણાવ્યું કે, ‘તમે દ્વુલોકથી સોમ લઈ આવો.’ તે વાતનો સ્વીકાર કરીને તેમણે જગતી છંદને મોકલ્યો.

તણે સોમપાલોની સાથે યુદ્ધ કર્યું; તેમાં ત્રણ અક્ષર મુકીને આવી. એકજ અક્ષર તેની સાથે રહ્યો. ત્યારે બધા છંદોને ચાર અક્ષર હતા.

‘ત્યાર બાદ ત્રિષ્ટુપ્ છંદોને મોકલ્યો. તે એક અક્ષર મુકીને, પોતાના ત્રણ અક્ષર બચાવીને પાછો આવ્યો. છેવટે ગાયત્રી છંદોને મોકલ્યો. તેણે સોમપાલને જીતી લીધા. ત્યાં મુકેલા જગતી છંદના ત્રણ અને ત્રિષ્ટુપ્ના એક અક્ષરને પાછા લાવી દીધા; પોતાના ચાર અક્ષરો હતા. હવે તેને આડ અક્ષરો થયા. સોમયાગ કરવા માટેનાં સાધન સામગ્રી તરીકે, જે ત્રણ સવન હતાં; તેમને પણ ગાયત્રી સાથે લાવી. બંને હાથમાં સવારનાં પ્રાતઃ સવન અને બપોરનાં માધ્યંહિન સવન રાખ્યાં; તેમજ સાંજના તૃતીય સવનને દાંતથી પકડી રાખ્યો. દાંતથી ચુસવાને કારણે બીજા સવનમાં રસ રહ્યો નહિં; પહેલાં એ સવન તો સોમરસથી ભરપૂર હતાં. એ સવન લાવતાં; જે બિંદુ નીચે ટપકી પડ્યાં; તે અંશુઓ પૂતીકા નામનાં ધાસ બન્યાં; જે ફૂલ ખરી પડ્યાં; તે અજૂન બન્યાં અને જે અંશ ખંપોરવામાં આવ્યાં. તેનાં પ્રાણોથ નામનાં ધાસ બન્યાં. સોમ ન ભળો, ત્યાં આ પૂતીકા અજૂન અને પ્રાણોથ ઓપદિં ધાસના રસ વપરાય છે.

તૃતીય સવન વખતે ઋત્વિને ઋજુપ-નીરસ સોમની સાથે ગાયનાં દૂધ, દહી વગેરે મેળવે છે, કારણુકે ગાયો ધાસ ચરતાં ચરતાં સોમનાં ભક્ષણ કરે છે. તથી દૂધમાં સોમરસ હોય છે.

અહીં ત્રિષ્ટુપ્ અને જગતી બને છંદોએ ગાયત્રીને જણાવ્યું: ‘ચાલો, અમે બધા છંદ તારી સાથે એકઠા થઈએ. ગાયત્રીએ પૂછ્યું: તથી મને શું લાલ થાય? ત્યારે છંદોએ જણાવ્યું: જે તારી ધર્યા હોય, તે પુરી કરીશું. તેણે જણાવ્યું, ભાર લાગે પ્રાતઃ સવનતો હોય; સાથે ત્યારપણીનાં એ સવનોમાં પણ મારો ભાગ ભળો’. આ ધર્યા પ્રમાણે પ્રાતઃ સવન તો ગાયત્ર છે. માધ્યંહિન સવન અને ઉત્તર સવન પણ ગાયત્ર ગણાય છે.

એ શરત પ્રમાણે ત્રિષ્ટુપ્ છંદે પોતાના બચેલા ત્રણ અક્ષરોની સાથે ગાયત્રી છંદમાં પ્રવેશ કર્યો, તથી અગિયાર અક્ષરોનો ત્રિષ્ટુપ્ છંદ થયો. પોતાના બચેલા એક અક્ષરની સાથે જગતીએ ત્રિષ્ટુપ્ છંદમાં પ્રવેશ કર્યો, તથી બાર અક્ષરોનો જગતી છંદ થયો: અર્થાત ગાયત્રીએ બીજા છંદોને પોતાના આડ અક્ષરોનાં સ્વરૂપ આવ્યાં, તથી ગાયત્રી બધા છંદોનાં સ્વરૂપ છે, એમ કહેવાય છે. એ ગાયત્રી છંદે દારા બધાં સવનને હૃતપુષ્ટ રાખે છે.

હવે દેવરાજ ધન્દે પહેલાં એ સવનમાં હાજરી આપી, પણ બીજો સવન ઋજુપ-નીરસ હતો, તથી લય પામીને ધન્દ કયાંક દૂર ચાલી ગયા. દેવોએ ધન્દ

યોલાવવા નીચેની ઝડપા ભણી :

સ્વાદિષ્ટયા મદિષ્ટયા પવસ્ય સૌમ ધારયા । ઇન્દ્રાય પાતવે સુતઃ । સા. ડ. ૧, ૫, ૧

આ ઝડપામાં ગાયત્રીનાં ત્રણુ ચરણુ છે. પહેલા ચરણુમાં આ ભાવ છે: ‘સોમની ધારા સ્વાદથી ભરેલી અને મધુર છે.’ આ ચરણુના સ્વાદુ પદ્ધથી સોમરસને સ્વાદિષ્ટ અને મદિષ્ટ થી મહાલર કરે છે. ખીજા ચરણુનો ભાવ આ છે: ‘હે સોમ ! ધારાની સાથે અહુ પાત્રમાં પવમાન ગતિશીલ થાયો.’ આ ચરણુથી તૃતીય સવનને સોમરસથી સંપાદિત કરે છે. ત્રીજા ચરણુનો ભાવ આ છે: આ સોમરસ ધન્દને પાન કરાવવા માટે સુત-તૈયાર થયો છે.’ આ રીતે ધન્દને પાછો લાવવાને અભિપ્રાય છે. હેવો એ સ્વાદિષ્ટયા મદિષ્ટયા પહોથી આ ઝડપાનો પ્રસ્તાવ કર્યો છે, જેથી સોમરસનાં પાન માટે ધન્દને અભિમુખ કરેલ છે.

‘હેવે હેવોએ જે ગાય વગેરે પશુઓ તૈયાર કર્યાં; તેમનાં દૂધ, દહીં ધી વગેરે પદાર્થોં સ્વાદિષ્ટ હોય છે અને અસુરોએ જે ગાય વગેરે પશુઓનાં પાલન કર્યાં; તેમના પદાર્થોં મહિષ હોય છે.’

તૃતીય સવનની શરૂઆતમાં ઉદ્ગાતા આ ઝડપા ભણે છે, તેની સાથે તૃચ્છનુ ઝડપાઓ તેમજ ગાયત્ર સામનાં ગાન કરે છે. આ ગાનનાં પહ સાંભળીને ધન્દયજનમાં આવવા પ્રેરાય છે. આમ હેવોના આવાહન અને આહવાનમાં સામગ્નાન પ્રેરક બને છે. અહીં ગાયત્રી છંદ સોમ લાવવામાં વિજય મેળવવાને કારણે બધા છંદોમાં શ્રેષ્ઠપદ મેળવે છે. તેના તેજ વિષે અહીંવાદી જણાવે છે:

૧ ‘બાર હિવસ ચાલતા દ્વારશાહ નામના સોમયાગમાં ત્રણુ ત્રણુ હિવસના ત્રિરાત્ર યાગ કરવાના હોય છે. તેમાંના પહેલા ત્રિરાત્રની શરૂઆતમાં ગાયત્ર મુખ ખીજની વચ્ચમાં ગાયત્રમધ્ય અને ત્રીજની છેવટે ગાયત્ર-ઉત્તમ ગાયત્રી છંદની ઝડપાઓનાં ગાન થાય છે. અર્થાત્ પ્રાતઃ સવનની શરૂઆત, મધ્યાહ્ન સવનની વચ્ચમાં અને તૃતીય સવનના અંતમાં ગાયત્રી છંદ આવે છે; તેનું કારણુ આ છે:

૨ પહેલા ત્રિરાત્ર ગાયત્રમુખ છે, તેથી અભિ પ્રદીપ્ત થધ ઉંચે ઉઠે છે, તે અભિ પૃથ્વી લોકનો છે. ખીજે ત્રિરાત્ર ગાયત્ર મધ્ય છે, તેથી વાયુ વાંકી ગતિએ ચાલે છે, તે વાયુ અંતરિક્ષ લોકનો છે. ત્રીજે ત્રિરાત્ર ગાયત્રોત્તમ છે, તેથી સૂર્ય નીચેની બાજુએ કિરણોથી તપે છે, તે સૂર્ય સ્વર્ગલોકનો છે.

‘આ ગાયત્રી અભિઃપ તેજથી પ્રથમ ત્રિરાત્રને, પોતાનાં ત્રણુ ચરણુથી ખીજ ત્રિરાત્રને અને ચોવીસ અક્ષરથી ત્રીજા ત્રિરાત્રને ધારણુ કરે છે. અહીં જે ત્રિવૃત સ્તોમ-ત્રણુ ત્રણુ ઝડપાઓની નવ આવૃત્તિએવાળો સ્તોમ છે, તે ગાયત્રીનું તેજ છે.

નવરાત્રની શરૂઆત-ગ્રાયણીય અહોરાતથી થાય છે; તેમાં ત્રિવૃત સ્તોમ છે, તે પ્રથમ ત્રિરાત્રને ધારણુ કરે છે. ત્રિપદા-ત્રણુ ચરણોની ગાયત્રી છે, તેથી ખીજ ત્રિરાત્ર ને ધારણુ કરે છે તેમજ ચોવીસ અક્ષરોની ગાયત્રી છે, તેથી ત્રીજ ત્રિરાત્રને ધારણુ કરે છે.

આ રીત યજમાન અને ઋત્વિને ગાયત્રીઃપી તેજથી દ્વારાત્રની શરૂઆત કરે છે, વચ્ચા ત્રિરાત્રમાં ગાયત્રીઃપી તેજ રાખે છે અને ત્રીજ ત્રિરાત્રની સમાપ્તિ ગાયત્રીઃપી તેજથા કરે છે. આનો ભાવ એ છે કે : આ લોકો જ્યે!તિથી શરૂઆત કરે છે, વચ્ચા ત્રિરાત્રમાં જ્યે!તિને રાખે છે અને જ્યે!તિથી સમાપ્તિ કરે છે : અર્થાત् નેત્રથી શરૂઆત કરે છે, નેત્રને વચ્ચમાં રાખે છે. અને નેત્રથી સમાપ્તિ કરે છે. એ રીત ને લોકો ગાયત્રીથી શરૂઆત કરે છે, ગાયત્રીને વચ્ચમાં રાખે છે અને ગાયત્રીથી સમાપ્તિ કરે છે, તે તો પ્રાણુથી શરૂઆત કરે છે, પ્રાણુને વચ્ચમાં રાખે છે, અને પ્રાણુથી સમાપ્તિ કરે છે.'

જેમ વસ્ત્રને વણુવામાં વસ્ત્રે વસ્ત્રે ખાલા કે મધ્યૂખ રાખવામાં આવે છે કે જેમ ચકની વચ્ચમાં આરા પરોવાય છે; તેવી જ રીતે આ ગાયત્રીથી દ્વારશાહૃઃપી વસ્ત્ર પરોવાય છે. તે વિષે અહિવાદી જણાવે છે :

૧ ‘આ ગાયત્રી કેવી રીતે દ્વારશાહ સોમયાગને ધારણુ કરે છે ? એ વિષે અહિવાદીએ વિચારણા કરે છે. તેના ઉત્તરમાં જણાવવાનું કે, જેમ ચકની ધરી આરાને ચારે તરફ પરોવે છે; એ જ રીતે ગાયત્રી દ્વારશાહને ચારે બાજુ પરોવે છે, ધારણુ કરે છે; જેથી આરા વચ્ચમાંથી છૂટી ન જય. અર્થાત् જેમ રથની નાલિમાં આરા રહ્યા છે, એમ જ ગાયત્રીથી દ્વારશાહ રહેલ છે. જેથી વચ્ચમાં ઢીલ પડે નહિ. અથવા તો જેમ વસ્ત્રને વણુવામાં વસ્ત્રે વસ્ત્રે મધ્યૂખ, ખીલા રાખવામાં આવે છે, એ રીતે આ ગાગરી દ્વારશાહ યાગરૃઃપી વસ્ત્રને ધારણુ કરવામાં મધ્યૂખ રૂપે છે.’

ગાયત્રી છંહોમાં મુખ્ય છે, એ વિષેનો એક સંવાહ યોજાયો હતો; તેની કથા અહિવાદી આ રીતે રજૂ કરે છે :

૨ ઈક્ષવાકુના વંશમાં ભગેરથ નામનો રાજુ થધ ગયો. પોતાની બધી કામનાએ પુરી થાય, એવો યજ તેને કરવો હતો. કુરૂપાંચાલ દેશના અહિવાદી જનોને આ વાતની અખર પડી. તેમણે પરસ્પર વિચાર કર્યો : ચાલો આપણે રાજુ પાસે જઈને કથાવાર્તા કરીશું.’ આમ વિચારીને તે લોકો રાજુ પાસે ગયા. રાજુએ તેમનાં માન, સન્માન કર્યાં અને સારી રીતે પૂજા કરી. ત્યાર પછી તેમને પાંચ પ્રક્રો પૂછ્યા : ‘હે અહિવાદી જનો, તમે સાચે ભાગ્યશાળી ભગવાન છો. તમારામાં કોણુ જાની જન છે; ને મારા પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપે. કઈ રીત વેહની ઋત્યાએ સંભળાવવામાં

(૧) જૈમનીય આત્માણ ૩, ૬ (૨) જૈમનીય ઉપનિષદ આત્માણ ૪, ૬, ૧, ૩

આવે કે જે દેવોની પાસે પહોંચી જય. તમારામાં કોણું સામગ્યાન ગાનાર ઉદ્ઘાગતા, ઝડપા ભણુનાર હોતા અને આહુતિ આપનાર અધ્વર્યું, તેમજ દેખ દૂર કરનાર અહ્લા છે? તમારામાં એવો કોણું જ્ઞાની છે, જે છંદોનો પ્રયોગ કરે, તે દેવોને પ્રાત થાય. ગાયત્રીનો એ કચો ઉત્તમ અને શ્રેષ્ઠ અક્ષર છે, જેને યજની સંદૂધનતા મળે તેમજ તમારામાં કોણું શ્રેષ્ઠ છે, જે યજની દક્ષિણા લે, પરંતુ દેવો તેનો વિરોધ ન કરે. આ રીતે રાજને પાંચ પ્રશ્નો પૂછ્યા. એ કુરુપાંચાલ જનોમાં દલભ કુળનો બંદ નામે અહ્લજ્ઞાની હતો. તેણે આગળ આવીને રાજને પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા.

‘તેણે જણુંયું’ : હે રાજન, પૂર્વ હિશામાં ઉલ્લાસને દેવોને સ્તુતિઓ સંભળાવવામાં આવે અને દેવોને તે સ્તુતિ દારા યજમાં ઓલાવવામાં આવે, તો દેવો તે સ્તુતિઓ સંભળે અને યજમાં આવે. આને કારણે યજમાં હોતાએ પૂર્વ હિશા તદ્દે સુખ રાખોને ઉલ્લાસને સ્તુતિઓ સંભળાવવી જોઈએ તેમજ દેવોને સ્તુતિ કરી યજમાં ઓલાવવા જોઈએ.

‘હે રાજન! જે અહ્લવાદી મનુષ્યની સંભૂતિને સારો રીતે જણે છે, તે યજનાનુનાર યજમાનનો સારો ઉદ્ઘાગતા બને છે, સારો હોતા બને છે, સારો અધ્વર્યું બને છે અને સારો અહ્લા બને છે. જે માણુસના ગુણુદોષને સારો રીતે જણે છે.

હે રાજન! માણુસની સારામાં સારી સંભૂતિ તો તેના પ્રાણું છે.

‘ત્યારથાં તેણે જણુંયું’ : હે રાજન! તમે જે પ્રશ્ન કર્યો કે, એવા કંયા છંદ છે, જે બધી પ્રકારની સ્તુતિઓને આવરી લે અને બધા છંદોમાં સુખ્ય ગણુાય. તેનો ઉત્તર આ છે. ગાયત્રી છંદ એ તો બધા છંદોના ઇપે રહેલ છે તેમજ તે ગાયત્રીની સ્તુતિ કરવામાં આવે, તો બધા છંદોની સંપત્તિ મળી જય છે.’

‘હે રાજન! આ ગાયત્રીના અંતિમ પદ ઇપે વષદૂકાર રહેલ છે, જે ગાયત્રીનો ઉત્તમ અક્ષર ગણુાય છે. એ વષદૂકાર ભણુવાથી યજની બધી સંપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

‘હે રાજન! યજની દક્ષિણા લેવા છતાં પણ, તે અહ્લવાદીની હિંસા દેવોન કરો શકે, જે અહ્લવાદી ગાયત્રી છંદ જણુવાની સાથે ગાયત્રીના સુખને જણે છે. હું, અદ્ધિન એ તો સાચે જ, ગાયત્રીનું સુખ છે. આને કારણે આહુતિના ઇપે જે કંદ અદ્ધિનમાં રખાય, તે સામની તો વધતી જ રહે છે. આ રહસ્યને જે અહ્લવાદી સારીરાતે જણે છે; તે અહ્લજ્ઞાની ઝડપિગ યજની દક્ષિણાએ લે, તેથી તે વધતો જ રહે છે.’

આ પ્રમાણે પોતે પૂછેલા પ્રશ્નોના સંતોષજનક ઉત્તરો મળવાથી રાજ પ્રસન્ન થયો. તેણે જણુંયું કે, સાચેસાચ આ અહ્લવેતા બંદ વેદ જણુનારાઓમાં ઉત્તમ છે. તેણે જણુંયું, ‘હે અહ્લજ્ઞાની, તમને આગળ રાખ્યાને હું યજના માર્ગ—અધ્વરને મેળવી શકીશ.’ તેણે પણ સ્વીકાર કર્યો કે, હું પણ તમારે માટે ઉદ્ઘાગતા બનીને ગાન કરીશ; જેથી તમે એક અનન્ય રાજ બનીને સ્વર્ગદોક મેળવી લો.

તે પ્રમાણે તે અહિવાદીએ ગાયત્રી છંદની સાથે સંખંધ ધરાવનાર ઉદ્ગીથ ગીતનાં ગાન કર્યાં; જેથી રાજુ એકરાટ બનીને સ્વર્ગે ગયો. એ જ રીતે જે ગાયત્ર ઉદ્ગીથનાં ગાન કરે છે, તે સ્વર્ગની સ્વિધ મેળવે છે.'

આ કથા દ્વારા ગાયત્રી છંદ અને ઉદ્ગીથ ગાનનો ભહિમા ગવાયો છે. યા વિપયક કેટલાંક ગૂઢ રહસ્ય પણ અહીં સમજાવ્યાં છે.

આમ તો વાણી વિચારોને રણૂ કરે; પણ જે વાણીના સ્વરૂપને સારી રીતે જાણે, સમજે છે. તે વિચારોને સારી રીતે દર્શાવી શકે છે. એ શષ્ઠમાં એક બળ છે, એક પ્રકારનું સામર્થ્ય છે. આ શષ્ઠનો પ્રવાહ પણ જલની જેમ વુહેતો રહે છે, પણ તેને છંદમાં બાંધવામાં આવે તો તેજ શષ્ઠ એક દ્વિત્ય મંત્ર બની જય છે.

આને જ કારણે છંદને હેવનાં ઇપ આપ્યાં છે. છંદના સામર્થ્યથી શષ્ઠ પણ એક દ્વિત્ય મંત્ર બની રહે છે. પિંગલાચાર્યે રચેલ પિંગલસૂત્ર છંદ માટે એક પ્રમાણ અંથ છે. તેમાંના ત્રીજા અધ્યાયમાં વૈદિક છંદોનાં લક્ષણું આપવામાં આવ્યાં છે. મૂલ વેદની સંહિતાઓ અને આલણું અંથોમાં પણ છંદનો ભહિમા ગવાયો છે.

પતંજલિ વિરચિત નિરાન સૂત્ર સામવેદના સાહિત્યમાં એક ઉત્તમ અંથ ગણ્યાય છે. તેના પહેલા જ પ્રેપાડકમાં છંદનાં લક્ષણું આપવામાં આવ્યાં છે. તે છંદની વ્યાખ્યા-તત્ત્વ સુણોધિનાં તાત પ્રસાદ નામના વિક્રાને કરી છે. તે પણ એક પ્રમાણ ગણ્યાય છે. આ અંથમાં સૂત્ર-સારઙ્ઘે છંદોનાં લક્ષણું આવી જય છે :

'જેમાં છંદોનાં લક્ષણો ગુંથવામાં આવ્યાં છે, તેનાં વિવેચન અમે કરીએ છીએ. આ છંદોમાં સામાન્ય રીતે પાદની દર્શિતાએ ત્રણ ગણું પાડવામાં આવે છે : આઠ અક્ષરનો, અગિયાર અક્ષરનો, અને ખાર અક્ષરનો. આમાં ઓછા વધારે અક્ષરોમાં છંદોનો સમાવેશ થઈ જય છે.'

વેદના છંદોમાં અક્ષરમેળ હોય છે; માત્રામેળ મુખ્યત્વે જોવાતો નથી, તોપણું છંદોના અંતિમ ચરણુમાં લધુ ગુરુની ર્યના જોવાને મળે છે. એ રીતે જગતીના છેલ્ખા ચરણુનો ઉપાન્ય સ્વર મુખ્ય હોય છે, નિષ્ઠુપતો હીર્દ હોય છે.'

અહીં યાણની પ્રક્રિયાને પથ્ય-જવાનો યોગ્ય માર્ગ કહે છે. તેના ત્રણ પ્રકારો છે : પ્રાતઃસવન, માધ્ય-હિન સવન અને તૃતીય સવન. યાણના માર્ગે ગતિ કરવા માટે ગાયત્રીથી લધ સાત છંદોનાં લક્ષણું બતાવ્યાં છે, જેમાં ચાર ચાર અક્ષરોની વૃદ્ધિ થાય છે.

એ પ્રમાણે ચોવીસ અક્ષરોની ગાયત્રી છે, જેને ત્રણ પાદ છે અને દરેક પાદમાં આઠ આઠ અક્ષરો છે. અટ્ટાવીસ અક્ષરનો છંદ ઉણિંક છે, જેમાં ત્રણ પાદ છે. પહેલા અને બીજામાં આઠ આઠ અને ત્રીજામાં ખાર અક્ષરો છે. કકુપ છંદમાં આઠ, ખાર અને આઠ અક્ષરો છે. પુર ઉણિંકમાં પહેલા ખાર અક્ષર હોય છે.

બત્રીશ અક્ષરોનો અનુષ્ટુપ છંદ છે, તેને ચાર પાદ છે અને દરેક પાદમાં આડ આડ અક્ષરો છે. છગ્નીશ અક્ષરોનો બૃહતી છંદ છે, જેને ચાર પાદ છે. પહેલા પાદમાં બાર અને બાકીનામાં આડ આડ અક્ષરો છે. ચાલીશ અક્ષરોનો પંક્તિ છંદ છે. આડ આડ અક્ષરોનાં પાંચ પાદ છે.

ચુંવાલીશ અક્ષરોનો ગ્રિજુપ છંદ છે. અગિયાર અગિયાર અક્ષરોના ચાર પાદ છે. અડતાલીસ અક્ષરોનો જગતી છંદ છે. બાર બાર અક્ષરોનાં ચાર પાદ છે. આમ ચાર ચાર અક્ષરોના ક્રમ પ્રમાણે ગાયતી, ઉષિણુક, અનુષ્ટુપ, બૃહતી, પંક્તિ, ગ્રિજુપ અને જગતી સાત છંદોનાં વર્ણન છે; તે યજ્ઞ માર્ગમાં પદ્થ્ય ગળ્યાય છે.

૧ અહીં ગાયત્ર નામના પ્રાતઃ સવનમાં ગાયત્ર ઋચા અને ગાનનો સમાવેશ થાય છે. એ છંદ ર્યયિતા વિશ્વકર્માઓ ગૈજુલ નામના માધ્યંહિન સવનથી ગૈજુલ ઋચાનાં ધડતર કર્યાં છે તેમજ જગતીમાં જગત ઋચાના પદ્ધનો સમાવેશ કર્યો છે. સાચેજ, આ છંદોના સ્વરૂપને જે જાણે છે, તેને અજર અમરનાં પદ મળે છે.

૨ આર્પદષ્ટા કલિને છંદ અને તેમના હેવોનાં દર્શન આ રીતે થયાં છે : ‘અભિનથી ગાયત્રા છંદ થયો, સવિતા સૂર્ય ઉષિણુક છંદનો સાથે થયા, સોમ અનુષ્ટુપની સાથે અને બૃહસ્પતિ બૃહતી છંદની સાથે થયા. વિરાદ (પંક્તિ) છંદમાં મિત્ર અને વરુણ થયા. ધન્દના લાગમાં ગ્રિજુપ અને વિશ્વહેવોના લાગમાં જગતી છંદ આવ્યો છે.’

દરેકે દરેક ઋચાના હેવ અને ઋષિનો નિર્ણય કરવાયાં આવે છે. દરેક મંગના ઋષિ, હેવ અને છંદ જાણુવા પર ખૂઅજ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એક પ્રાચીન અહ્લવાક્યને રજૂ કરતાં, આ અહ્લવાહી જણાવે છે :

૩ ‘આ વિષે એક ઉત્તમ પ્રમાણ રૂપે આહણુ-અહ્લ વાક્ય છે. તેનું સ્વરૂપ આ છે : જે મંગના ઋષિ, છંદ, હેવ અને અહ્લ-વ્યાખ્યાનને જાણુતો નથી; તે ઋત્તિજ વગર જાણે યજ્ઞ કરાવે કે મંત્ર જાણુવે તો તે જડતાને મેળવે કે ખાડામાં પડે અથવા તો તેનું ભરણું થાય. તે પાર્પો બન્ના જય. તેના છંદ-વેદમંત્ર વાસી થઈ જય. હવે જે અહ્લવાહી મંત્રે મંત્રે ઋષિ વંગેરને જાણે, તે હીધ્ય આયુષ્ય મેળવે, તે પોતાનું કલ્યાણ સાધે. તેના છંદ-વેદમંત્રો રોજે રોજના તાજા-અભિનવ બનતા રહે. માટે મંત્રે મંત્રે તે જાણુવા.’

૪ છંદના વર્ણ અને છંદના હેવો વિષે આ અહ્લવાહી જણાવે છે : ‘હવે છંદના વર્ણો વિષે જણાવે છે : ગાયતીઓ પોતાના રૂપે શુક્લ-ધોળા રંગની છે. ઉષિણુક

(૧) ઋગ્વેદ સંહિતા ૧, ૧૬૪, ૨૩ ૨. ઋગ્વેદ ૧૦, ૧૩૦, ૪-૫ ૩. આર્થેય આહણ ૧, ૨ ૪.

દેવતાધ્યાય આહણ ૧, ૨

સારંગ—ચટાપટાવાળી, કંકુલ પાળી, અતુષ્ટુપ કાળી, બૃહતી રાતી, પંક્તિ ભૂરી, ગ્રિષ્ટુપ સોનેરી અને જગતીએ ધોળી હોય છે. ગાયગી વગેરે છંદોનો યજામાં પ્રયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યારે તે છંદોમાં દેવત લાવનાર હેવો પણું તેમની સાથે રહે છે. એ રીતે આ અલ્લવાહીએ પ્રજનપતિનાં સર્જનની કથા વર્ણવી છે :

૧ ‘જ્યારે પ્રજનપતિએ જગતનાં સર્જન કર્યાં; ત્યારે તેમણે અર્જિનની સાથે ગાયગી છંદ પ્રગટ કર્યો; માટે ગાયગી છંદના દેવ અર્જિન છે. ઉષ્ણિક છંદના દેવ સવિતા છે. અતુષ્ટુપના દેવ સોમ છે. બૃહતીના બૃહસ્પતિ છે. બૃહતી તો સાચે વાળીનું ઇપ છે. વિરાદ છંદના દેવ મિગ અને વર્ણણ છે. આ બંને હેવોએ વિરાદ છંદને પુરેપુરાં ઇપ આપ્યાં છે. ગ્રિષ્ટુપ છંદના દેવ ઈન્દ્ર છે. જગતી છંદના દેવ વિશ્વહેવો છે. આમ અર્જિન વગેરે હેવો અને ગાયગી વગેરે છંદોથાં હિંય યજની રચના કરવામાં આવી, તેથી ઋષિઓ અને મનુષ્યોનાં સર્જન થયાં છે’

૨ ગાયગી વગેરે છંદોનાં રહસ્ય સમજવા માટે, તેમના પદની વ્યુત્પત્તિ જણાવી ઉપયોગી છે, તે પદોની વ્યુત્પત્તિ અલ્લવાહી રણ્ણુ કરે છે : ‘હવે એ છંદોનાં નિર્વચન નિરુક્ત વ્યુત્પત્તિ જેઠાંએ. ગાયગી છે, તેમાં ગાયતિ ક્રિયાપદ છે, જે સ્તુતિના કર્મમાં વપરાય છે. ‘ગાતાં ગાતાં સુખથી બહાર આવી.’ એ રીતે આત્માણય થતું પ્રમાણ છે. એ રીતે જે અનુષ્ટુપ છંદ છે, તેમાં અનુ ઉપસર્ગની સાથે સ્તોમતિ ક્રિયાપદ વૃદ્ધિના અર્થમાં છે. આનો ભાવ એ છે કે : ગાયગી છંદથી સ્તુતિ કરવામાં આવી. તેના ગણું પદની સાથે ચોથા પદની વૃદ્ધિ કરવામાં આવી, તેથી તે છંદ અનુષ્ટુપ ગણ્યાય છે. સ્તુતિ કરી અન્વસ્તૌત્ર એ રીતની વ્યુત્પત્તિ પણ બતાવવામાં આવી છે.

‘હવે જે અતુષ્ટુપ છે; તેમાં ચાર પાદ છે. અને દરેક પાદમાં આડ આડ અક્ષરો છે. તે દરેક પાદમાં એક એક અક્ષર વાપરવામાં આવે, તો નવ નવ અક્ષરોના ચાર પાદનો બૃહતી છંદ બને છે. આમ ‘વધનારી તે બૃહતી’ એ વ્યુત્પત્તિ સાર્થક છે.

હવે જે ગ્રિષ્ટુપ છંદ છે, તેમાં ઉત્તાર પદ રહુપ કે રહુભ ધાતુ છે, આ શાસ્ત્ર ‘સ્તોમતિ સ્તુતિકર્મ’થાં બનેલો છે. આ રીતે ઉત્તારપદની વ્યુત્પત્તિ કરીને પૂર્વપદ ત્રિની વ્યુત્પત્તિ કરે છે. આ ત્રિ પદ તીર્ણના અર્થમાં વપરાયે છે. સ્તુતિ કરવામાં આ છંદ પહેલાંના બધા છંદોને તરી ગયો, પાર કરી ગયો, માટે તેનું નામ ત્રિષ્ટુપ પડયું છે. આ પણીનો જગતી છંદ છે, તેમાં ગતતમનો ભાવ છે. અર્થાત્ આ છંદ મળવાથી બીજા બધા છંદોની ગતાર્થતા—સક્ષળતા મળી ગઈ. અથવા તો આ છંદ બધાને ગતતમ મળવામાં સરળ પડે એમ છે. આની બીજી વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે. પહેલાં જ્યારે પ્રજનપતિએ સૃષ્ટિનાં સર્જન કર્યાં, ત્યારે જ જના ઉત્ત્યારણની સાથે આ છંદ બન્યો,

માટે તેનું નામ જગતી પડ્યું.

૧ સામગ્રાનનો ભક્તિમા ગાતાં, આ અલવાદી જણ્ણાવે છે :

જેમણે મત્રોનાં દર્શન કર્યાં હોય અને મત્રોનાં રહસ્ય જણ્ણાયાં હોય, તે ઋપિઓ ગણ્ણાય છે. તે સાથે જેમણે સામગ્રાનનાં દર્શન કર્યાં હોય, તે પણ ઋપિઓ ગણ્ણાય છે. જે ગાનની રચના કરવામાં આ ઋપિઓને હિંદુ દર્શન થયાં છે, તેમાં ગાનની મૂળ ઋપિયાઓના છંદ અને તેમના દેવાનો પણ સુયોગ છે; તે વણેયના રહસ્યને જણ્ણનાર સર્વ રીતે મુક્ત થઈ સ્વતંત્ર લોકમાં આનંદ કરે છે.

આ એક ખીજ અલવાદી છે. વાણીનાં બંધનની સાથે સાથે છંદનાં ઢાંકણું-આચાદનની વાત પણ તે સૂચ્યવે છે :

૨ 'કો'ક ઘેરૂન બળદને બાંધવા માટે એ શંકુમાં દોરી પરોવે, એટલે કે રજબુમાં બંધન માટે જુદા જુદા પાશ હોય, એમજ અહીં પ્રાણુરૂપ મૂલનાદને બાંધવા માટે વાણી તો દોરી છે. જુદાં જુદાં નામ તો પાશ બંધન જેવાં છે. આ વાણુરૂપ લાંખા દોરીથી તો નામ દ્વારા આખાય જગતને પરોવી દીધું છે. વાણી એ તો નામ છે અને જગતના પદાર્થો તેના વાચ્ય-અર્થરૂપ છે. જેમ કો'ક બળદને નાથવામાં આબો હોય, તો તેને દોરડાથી એંચો, તે પ્રમાણે તે દોરાય છે. એમજ નામથા આખું જગત દોરાય છે. જેમકે 'યજાદત' એમ નામ એલો, તેની સાથે તે પુરૂષ એંચાધને આવે છે.

'અહીં' જે પ્રાણ છે, તેને તો છંદથી ઢાંકવામાં આવ્યા છે. જેમ શરીર પર રૂંવાટાં હોય, એમ આ પ્રાણરૂપ શરીરનાં રૂંવાટાં ઉષ્ણિક છંદ, ચામડી ગાયત્રી, માંસ ત્રિજુપ, અનુજુપ સનાયુઓ, જગતી હાડકાં, પંક્તિ મજન્ન અને પ્રાણ પોતે તો બૃહતી છંદનાં રૂપ છે. આમ તે પ્રાણ છંદોથી છન્ન-ઢાંકાએલ છે.

સાચેજ, આ છંદ તો નામ સદ્ગુરુ સાર્થક છે. તેને લીધે તો આ નાદરૂપ મૂળ વાણી છન્ન છે. તેને જ કારણે તો તેને છંદ કહે છે. જે રહસ્ય જણ્ણનાર અલવાદી પ્રાણુના આચાદન-ઢાંકણરૂપે આ છંદો છે, એ તાત્પર્યને જણે છે, તેનાં પાપ કર્મ ઢાંકાઈ જય છે, અર્થાત્ તે છંદના તત્ત્વજ્ઞાનથી પાપની મુક્તિ મેળવે છે. એટલું જ નહિ, તે જે કામના સેવે છે. તે છંદોના જાનના પ્રભાવથી મેળવે છે, આને કારણે પણ છંદ નામ સદ્ગુરુ સાર્થક છે.'

આજ અલવાદી ખીજે ઠેકાણે સાત છંદોની સાથે ચાર સ્થાનોનાં વર્ણન કરતાં સ્વરનો સુમેળ પણ સાધે છે :^(૧) 'સાત સાત છંદોથી ચાર ચાર સ્થાનના ક્રમ પ્રમાણે આરોહને અનુસરવામાં આવે છે. સાત છંદોની સાથે ખીજ અતિચુંદ મેળવતા, દરશ છંદોના આરોહ કરુને પણ ગોઠવવામાં આવે છે.'

(૧) દેવાતાધ્યાય વાલ્મીકી ૧, ૩. ૨. ઔતરેય આરણ્યક ૧,૩;૩ ૩. ઔતરેય આરણ્યક ૫,૧,૪

આ છંદોના આરોહ માટે સો તંતુઓના વાધ-વાળુનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. વાળું એ મહાવીણુના તાર પર સ્વરોમાં સ્થાનોને પકડતાં, આ અલ્લવાદી જણાવે છે :

‘હે વાળું, ગાયત્ર છંદના સ્વરથી તને ઉંચે લઈ જઉં છું. અર્થાત् તારા પર સ્વરનાં જે સ્થાન જણીતાં છે; તેના આધારે આ ગાયત્રના સ્વરને ઉંચે લઈ છું. તેજ રીતે ઉણિણુકના, અનુષ્ટુપના, ખૃષ્ણતીના, પંક્તિનાં, ત્રિજ્ઞુપના, જગતીના, વિરાટના તેમજ દ્વિપદા જેવા અતિછંદના સ્વરોના આધારે તારા પર જણીતાં સ્થાનોના કેમને અનુસરી તારા તંતુઓનાં વાધન કરું છું.’

અહીં સાત છંદોની સાથે વીળું પરના સાત સ્વરોનાં સ્થાનોનો નિર્દેશ કર્યો છે. જો કે ગાયત્રો વગેરે છંદોના સ્વરોની સ્પષ્ટતા કરવામાં આવી નથી, તો પણ પ્રાચીન કાલમાં આ છંદોનાં વીળું પરનાં સ્થાન અને સ્વરો નિશ્ચિયત હોવાં જોઈએ.

પિંગલાચાર્ય છંદોનાં વર્ણન કરતી વખતે પડજ, ઋપલ, ગાંધાર, ભધ્યમ, પંચમ, ધૈવતાં અને નિપાદ એ સાત સ્વરોનો નિર્દેશ એકજ સૂત્રમાં કરેલો છે. તે પહેલાં પણ આ છંદોનાં સાથે સ્વરોનો સંબંધ પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે કુષ્ટ, પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મંદ્ર અને અતિસ્વાર્યના રૂપે જોડેલો હોવો જોઈએ.

સાધારણ રીતે જ્યારે ગાયત્ર ગાનમાં સ્વર સંચાર કરવામાં આવે; ત્યારે તે અસુક સ્વર પર મુકામ કરે છે, તે પ્રમાણે ર્વાન સ્વરો પર રોકાતો નથી. આ પ્રમાણે ગાયત્ર ગાન ચતુર્થ સ્વર પર મુકામ કરે છે. તેને ન્યાસ સ્વર કહે છે. સામ ગાનની પદ્ધતિમાં જે ચતુર્થ સ્વર છે, તે વીળુનો પડજ સ્વર છે. આથી ગાયત્ર ગાનનો પડજ સ્વર છે, એમ કહી શકાય.

એ જ રીતે જગત ગાનનો મંદ્રતે નિપાદ, ત્રૈજ્ઞુપનો અતિરવાર્ય ધૈવત, ઉણિણુકનો તૃતીય ઋપલ, અનુષ્ટુપનો દ્વિતીય ગાંધાર, ખૃષ્ણતાંનો પ્રથમ ભધ્યમ અને પંક્તિનો કુષ્ટ પંચમ એ કેમ પ્રમાણે સાત છંદોનાં ગાનોના મુખ્ય સાત સ્વરોને વીળું પર લઈ શકાય.

યાં સમયે ઉદ્ઘાતા ગાન ગાય છે, તેની સાથે હોતા પણ ઋપચાઓના છંદોને અનુસરી શાંસન કરે છે. ખૂબાની વાત તો એ છે કે, આ હોતા જૂલા પર જૂલતો હોય છે અને તેના હાથમાં વાળું-મહાવીણું આપવામાં આવે છે. ત્યારે તે છંદો પ્રમાણે વીળુનાં સ્થાનો પકડીને જુદા જુદા સ્વરોને પકડે છે. આ સાત છંદોને સાત સ્વર અને વીળુનાં સ્વર સાથે આ રીતે જોડવી શકાય :

ગાયત્રો,	ઉણિણુક,	અનુષ્ટુપ.	ખૃષ્ણતી,	પંક્તિ,	ત્રૈજ્ઞુપ	જગતી
પડજ	ઋપલ	ગાંધાર	ભધ્યમ	પંચમ	ધૈવત	નિપાદ
ચતુર્થ	તૃતીય	દ્વિતીય	પ્રથમ	કુષ્ટ	અતિરવાર્ય	મંદ્ર

જે કે સંગીત શાસ્ત્રની પદ્ધતિ આરોહ કેમને અનુસરે છે, પ્રાચીન સામગ્રાનની પદ્ધતિ અવરોહ કેમને અનુસરે છે, તે પ્રમાણે તેમજ ઉદ્ઘાત. અનુદ્ઘાત વગેરે મૂલ સ્વરોના કેમ પ્રમાણે ગાનની શરૂઆત સારે ગ મ પ ધ ની પ્રમાણે નહિ લેતાં, અવરોહના કુમે ગ રે સા ની ધ પ મ ના સ્વરો લેવાય છે.

સવાર થાય છે ને સ્વર સંભળાય છે.
રાત નીરવ હતી, હવે કલરવ શરૂ થયા છે.
કાન સળવળે છે. એ કોનો અવાજ આવ્યો ?
સરોવરની પાળે એ પક્ષી ઉડી ગયું અને
સ્વરને પાણ મૂક્તું ગયું તી તી તી ઈ...

પેલા ઝડપિને આદેશ મળ્યો છે. પક્ષી
કલરવ કરે, તે પહેલાં જગી જગ્યો અને
કોણે કોણે સ્વરની સાધના કરી, તેની નોંધ
કરતા રહો :

હાં, આ સ્વર નોંધતાં સાવધાની રાખવી
પડશે. શખ્ટ હશે, તેનો અર્થ પણ હશે.
આ તા સ્વર છે. અવ્યક્ત છે. અક્ષર છે,
પણ તેનો અર્થ હજુ જગ્યો નથી.

એ કોનો સ્વર છે ? પાણિની મુનિ
થઈ ગયા. તેમને આ પ્રશ્ન જગ્યો. સવારે
વહેલા જગી ગયા હતા અને તે એકાંતમાં
બેઠા હતા. ત્યારે કોઈ રવ ન હતો, કોઈ
સ્વર ન હતો. એ પહેલો સ્વર તેમને કાને
અથડાયો અને તે સાવધાન થઈ ગયા.

સ્વર પોતે અવ્યક્ત હતો. પક્ષીનો એ
કલરવ હતો, પણ મુનિને એ સ્વરમાં જગતાં
આંદોલન પકડાતાં હતાં. તે સ્વર વિવિધ
શ્રુતિઓ પકડતો હતો. તે સ્વરમાં નીચા,
ભીંચા ભાર હતા. તે સ્વરમાં તાલ હતા,
સાથે લય પણ હતો. પક્ષીને તે સ્વરથી શું
કહેવું હતું, તેના તો કોઈને ખબર ન હતી,
પક્ષીને પોતાને પણ ખબર ન હોય. એ તો
એનો સહજ સ્વર હતો. તે એકજ સ્વર
તે રહ્યતો હતો.

મુનિએ પોતાના શિષ્યોને જગાડ્યા.
તેમને સાવધાન કર્યા. વેદના એક મંત્રનો

૩ સ્વર સાધના

પાડ કરાવ્યો. આ મંત્રમાં સ્વર છે, સ્વરમાં આંહોલન છે, સ્વરના ભાર છે, પણ તમને એમ નહિ સમજય; તે માટે તમને એક દૃષ્ટાંત આપું :

આ પ્રલાતનો સમય છે. હજુ કોઈ પક્ષી કલરવ કરતું નથી. આ પક્ષી સૌથી પહેલું જાગે છે. એ તો કુદરતનો દૂત છે. ઉપાના વિશ્વિકાર છે. જાંચી નીચી તોંક કરાને તે પુકાર કરી રહ્યો છે. તમને તેનો અવાજ સંભળાય છે ? સાંભળો। ‘કુકરે કુ : કુકરે કુ ઉ ઉ : કુકરે કુ ઉ ઉ ઉ

‘ગુરુદેવ, આ તો કુકડો બોલે છે. અમે તેને રોજ સાંભળોએ છીએ. અમને તો કર્શી ખખર પડતી નથી, કે એ શું બોલે છે. અના સ્વરમાં શું અલિપ્રાય છે ?’

‘તમારી વાત સાચી છે. પક્ષિનો આ તો ધ્વનિ છે, એક રવ છે, પણ તે શાનું અનુકરણ છે, તે શોધવાનું કામ આપણું છે. ધ્વનિ તો અસ્કુટ છે, પણ તેમાં જે રણું છે, તે ઉકેલી શકાય, તો એક સ્કુટ અર્થ શોધી શકાય.

‘આ કુકડાના અવાજમાં ત્રણ પ્રકાર છે. તે સ્વરના ત્રણ બેદ રજૂ કરે છે. પહેલો ઉકાર તે હુસ્વ, ખાંજે તે દીધ્ય અને ક્રીંજે તે ખુત. જાંચે બોલાય, તે ઉદાત નાચે બોલાય તે અનુદાત અને સમાન રીતે બોલાય, તે સ્વરિત.

એકલા ઉકારનાજ આ ત્રણ પ્રકાર નથી. અકાર, ઇકાર, ઉકાર. ક્રકાર વગેરે સ્વરોના આ ત્રણ ત્રણ પ્રકાર છે. ઋષિમુનિઓએ સ્વરના એ પ્રકારોને સાલજ્યા છે. અને વેહમંત્રોમાં તે પ્રકારોને સાચવી રાખ્યા છે.

સાધારણ વાતચીતમાં પણ આ પ્રકારના આધાત અને સ્વરભાર જોવાને ભણે છે. બોલાતી ભાષામાં તો તેની એક અનેરી વિશેપતા છે ગદ્યના લખાણમાં આં પ્રકાર જોવાને ભળતો નથી. સંગીતમાં એ પ્રકારના આધાત અને સ્વર ભાર પર વિશેપ ધ્યાન અપાયું છે. અને એ રીતે તેને એક શાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠા ભળી છે.

ઉદાત એ સ્વરનો આરોહ છે. અનુદાત અવરોહ છે અને સ્વરિત સમાંતર સ્થિતિ પર રહે છે, તેને સાંગીતક સ્વરભાર-પિય એાફ એકસન્ટ કહે છે, તે સાથે સ્વરનો | એક બલ કે આધાત જગાડે છે, તેને રટ્રેસ એાફ એકસન્ટ કહે છે.

ઉપરનો આરોહ કે અવરોહ ગીતમાં અને ખીજે આધાત કે બલનો સ્વર ભાર શખ્દમાં રહેલો હોય છે. આ સ્વર તે જ સામનું ડ્રેપ છે. સ્વરો વાવ સામનઃ સ્વરૂપમ् !

વર્ષા ઋતુ આવે છે અને ધનગર્જના થાય છે. એ ધનગર્જનાનો ધ્વનિ છે. તે અસ્કુટ છે, અવ્યક્ત છે. તેને કાંઈ કહેવું નથી. વીજળીનો ચમકારો અને ધનની ગર્જના એ તો એક ધર્ષણ છે, એમ વૈજ્ઞાનિક જણાવે એ પૂરતું છે.

આદિ પ્રન્લપતિ પાસે દેવ, દાનવ અને માનવ ઐધ લેવા ગયા. ત્રણોયના સ્વરભાવ જુદા અને ભાર્ગ પણ જુદા. એ ત્રણ બેગા થાય જ નહિ. પહેલાં દેવ ગયા. પ્રન્લપતિને

સ્વરની સાધના

પ્રણામ કર્યા. તેમને બોધ જોઈતો હતો. પ્રજ્ઞપતિએ વિચાર કર્યો. એકલો બોધ કશા-કામનો નહિ; દાખલો આપું, તો સારી રીતે સમજય.

લાં તો ધનગર્જના થઈ. પ્રજ્ઞપતિએ દેવોને જણાવ્યું. આ મેધ ગર્જના કરે છે. તે શું કહે છે. તમે સાંભળ્યું? દેવોએ જણાવ્યું. ‘હા, ભગવન’ તે કહે છે દદદ દુમન કરો. અમે દેવો ભોગને જોયા કરીએ. તે અમને સંયમના પાડ આપે છે. ત્યાં દાનવો ઉપરેશ લેવા આવ્યા અને ધન ગર્જના થઈ. પ્રજ્ઞપતિએ તેમને પૂછ્યું. ‘આ શું કહે છે. તમે જણ્યું? ‘હા, ભગવન! દાનવોએ જણાવ્યું. અમે હૈયાના કુર ધાતકી! આ જણાવે છે. દદદ દ્વારા કરો. દ્વારા કરો.

ત્યારબાદ માનવો આવ્યા. પ્રજ્ઞપતિએ તેમને પણ ધન ગર્જના સાંભળવા અને બોધ લેવા જણાવ્યું. માનવોએ કહ્યું. આ મેધ અમને કહે છે. દદદ દાન કરો. અમે માનવો તો ધનના લોભી; ધન; સાધન ભેગાં કરીએ. પણ કોઈને આપીએ નહિ. ‘લોભ છોડીને, દાન કરો.’ આમ પ્રજ્ઞપતિ દારા માનવોને બોધ ભર્યો.

મેધગર્જના તો એક અસ્કુટ ધ્વનિ છે. તેનો અલિપ્રાય દ દ દ છે, એમ કહી શકાય નહિ. તે એક અર્થ વિનાનો ધ્વનિ પણ હોય. તે એકાક્ષરીને લઈ અત્સુસાનીએ દુમન કરો દમધ્વમ, દ્વારા કરો દયધ્વમ અને દાન આપો દદધ્વમ ના અર્થ શોધી કાઢ્યા અને એક સંવાદ કથા રજૂ કરી. જે બોધ આપવામાં સચોટ લાગે છે.

આમ સ્વરોની ઉત્પત્તિ માટે પણું અને પક્ષીઓના ધ્વનિઓ એક દાખલા રૂપે છે. આ પણ પક્ષીઓના ધ્વનિઓ તો રોજ સંભળાય છે, પણ જે વિવેકશાલિ વિદ્યાન છે, જે સ્વર શાસ્ત્રના જ્ઞાતા છે, જેણે સંગીતના સ્વરોનો અભ્યાસ કર્યો છે, તે જાનીજનો સમજલવવા માટે દાખલા રજૂ કરે છે. આ દાખલાઓ છે, કથાઓ છે અને તે સંગીતના સ્વરોને સમજવામાં ઉપયોગી છે. આઠલો વિવેક ઉપયોગી છે. આ પ્રકારના અલિપ્રાયો સ્વરેણાન માટે મહદૃપ છે.

જ્યારે ધન ગર્જો છે, ત્યારે મોર ૧૫૩ ઉઠે છે. તેના એ કેકારવમાં પડજ રણુકી ઉઠે છે, એમ સંગીત શાસ્ત્રી જણાવે છે, અલા, એ પડજના સાંસા ને મોર જણુંતો હશે?

સાંજ પડી છે, ગાય ચરવા ગઈ છે. ધર આંગણે વાછડું બાંધ્યું છે. તે યાદ આવતાં ગાય દોડતી આવે છે. તે ભોલરે છે છે: હમ્મા, હમ્મા તેના એ ધ્વનિ પરથી ઝડપ જણાવે છે:

^૧ ‘હિમ્ હિમ્ હમ્મા હમ્મા બાંધરતી આ ગાય આવી રહી છે. તેના ચાર આંચળમાં દૂધ જેવાં વસુધન સાધન રહેલાં છે, તેમાં વધારો કરવા માટે તો આ

ગાય ગોચરમાં ચરવા માટે ગઠ હતી. ત્યાં તેને મનથી પોતાનું વત્સ-વાણીકું યાદ આવતાં, ગોશાળા તરફ પાછી આવી રહી છે. આ ગાય તો અધ્યન્યા છે, અહિંસ્ય છે. તેના મારવાની લાગણી કોઈને જગતી નથી, કારણું કે તે બધી રીતે ઉપયોગી છે. તે સ્નેહનું પાત્ર છે. તે પાણેલ માયાળું પશું છે. તે એકલાં દ્વાધ આપનારી ગાય નથી; એ તો કામધેનું છે. સૌ જગમ અને સ્થાવર પદાર્થીનાં પાલન પોષણ માટે જડ અને ચેતનનાં રક્ષણ માટે, પ્રાણ-અપાનનાં બળ વધારવા માટે, તે ગાયને દોહવામાં આવે છે. સૌ જનોનાં મોટાં સૌભાગ્ય માટે તે ગાય વધતી રહી.

આ એક ઝડ્યા છે, કવિતા છે, કવિનું સર્જન છે. સવારે ગાયને દોહી લે, પછી તે ચરવા જય; તે સમયને સંગવકાલ કહ્યો છે. સાંજે ગાય પાછી આવે, તેને ગોરજ સમય કહ્યો છે. ગોરજ અને સંગવ કાલનો વચ્ચેલો કાલ તે સાંજથી સવાર સુધીનો; સંગવથી ગોરજ સુધીનો તે બપોરઃ ભધ્યાહ્ન કાળ.

હવે ગોઠ કે ગોશાળામાં સાંજ સવાર સુધી ગાય બાંધેલી રહે અને સવારથી સાંજ સુધી ગોચરમાં ચરવા જય. કવિની ગાય વાણી છે. વેદવાણી ગાય છે. ભાવુકના હૃત્યમાં તે વાસ કરે છે અને તે કવિજનની બુદ્ધિ-ગોચર ભૂમિમાં હરવા ફરવા નીકળે છે. આ વાણીઓ ગૌ ચાર આંચળમાં ચાર પ્રકારની વાણી રાખે છે; જેના સાર અર્થરૂપે, ધન સાધનરૂપે બધા પ્રકારનાં વસાવવાના પદાર્થી ભલી આવે છે. તે વાણીના હિંકાર-હંભા તો આદિવાણી છે. મંગલવાણી છે. પ્રભાતે તે જોનાં હમ્મા ગીત સાંભળી, ઝડપિ સામનાં ગીત શરૂ કરે છે, ત્યારે તેની શરૂઆત હિંકાર સાથે કરે છે. આ હિંકાર-હંભાનો ભહિમા અહનવાદી આ રીતે ગાય છે :

‘આ સામનાં ગીત ગાનાર ઉદ્ગાતા શરૂઆતમાં હિંકાર ભણે છે. આ હિંકાર એ તો હિંભા છે, જે ગાયને સ્વર છે. હિંકાર તો શરૂઆત છે ભા એ શ્રી શોભા છે, અમની પ્રતિધા છે. તેને કારણે તો આકાશમાં આદિત્ય ભા કહેવાય છે, તે તેની ભા છે, પ્રતિભા છે. આ શરૂઆતમાં ગાયક હિંભા ઓવા જેવા હિંકાર નાં ઉચ્ચારણું કરે છે, તે ઝડપાની અંદર રહેલા સ્વર નથી. એ તો બહારથી લાવવામાં આવે છે. સામગ્નાનનો હિકાર છે, તે તો ગાનારની શ્રી છે, શોભા છે.’

ગૌનો આ મંગલકારી શખદ છે, તે સૌથી એઠ-ઝડપલ છે. એ ઝડપલ તો સ્વરનો રિ...રિ...રિ ઝડપિનું આ દર્શન છે

‘એ ઝડપલ-સ્વરને ત્રણ ઠેકાણે બાંધ્યો છે. તેણે મર્યાદા માનવની અંદર પ્રવેશ કર્યો છે. તે તો મહાન દેવ છે; જેણે વાણીમાં હિંય સ્થાન મેળવો લાધું છે. આ ઝડપલ ધીર ગંભીર રીતે રવ કરી રહ્યો છે. આ રવ તો રિ... રિ. સ્વર જગાડે છે.

આ ઋપલનો ભહિમા ગાતાં, અહિવાદી જણાવે છે :

૧ 'સ્વર ભા ને જે શ્રી-શોભા કહી; તે તો સાચેજ ઋપલ છે જે ગાયક હિંકાર બણે છે, તે આ શોભાની પ્રતિષ્ઠાને મેળવી લે છે. આનેજ કારણે ભાણુસોમાં જે ઋપલ-શ્રેષ્ઠ છે, તે રાજ ગણ્યાય છે, ગો વગેરે પશુઓમાં જે ઋપલ શ્રેષ્ઠ છે, તે તો ઋપલ-અળદ છે. વડવા-ધોડાઓમાં જે ઋપલ છે, તે તો અંખવૃષ્ટ-રેવાલવાળો ધોડો છે. બકરીઓમાં જે ઋપલ છે, તે તો બરસ્તાઓકડો છે. ધેટીઓમાં ઋપલ તે વૃ ષણ-ભમરાળ ધેટો છે. મૃગલીઓમાં ઋપલ તે કાળિયાર મૃગ છે અને રોજડીઓમાં જે ઋપલ છે, તે તો ઋષ્ય-વગડાનો રોજ છે. આ બધા ઋપલ-શ્રેષ્ઠ નર તો તેમના જલતિના માદાઓનાં આ છે, અમની પ્રતિષ્ઠા છે. આ રહસ્યને જે જણે છે, તે અમની પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે.

૨ પશુ-પક્ષીઓનાં કુદરતી સ્વરોમાંથી સંગીતના સ્વરો ઉકેલનાર આ તો નારદ મુનિ છે, જેમનું સ્થાન ગવૈયાઓમાં મહિં જેવું છે. તેમને મધૂરના સ્વરમાં સા, ગાયોના સ્વરમાં રિ અને ધેટી બકરીઓના સ્વરમાં ગ- ગાધાર સ્વર સાંલળવા મળે છે. આજના સંગીત શાસ્ત્રીને સા રે ગ માં આરોહ ક્રમ જેવાને મળે છે. સામનાં ગાન કરનારને ગ રે સા નો અવરોહ ક્રમ દેખાય છે. આરોહમાં લાગણીને ઉલ્લભાવવામાં આવે છે અને અવરોહમાં તે લાગણીને શભાવવામાં આવે છે. મનોરંજન માટે ગવાઓલું સંગીત મનના ઉલ્લભાને, હૃદયના ભારને બહાર લાવવા મયે છે. સામ ગીત લાગણીના ઉલ્લભાને અંદરજ શભાવી હે છે. આમ બંને પ્રકારના સંગીતના તાત્ત્વિક જેદને તો ડો'ક રસીયોજ પીઠાણી શકે.

હાં, ગ ગાધાર તો વાળીનો આધાર છે, જે ગો-વાળી મુખમાં વસી છે. રિ-ઋષમ તો પ્રાણુ છે જેનો વાસ-નાકમાં છે અને સા-ઘડજ તો નેત્રની ભકુદીમાં વસ્યે છે, જે આંતર નાડી સુષુભ્યામાં વસેલો અભિન છે, તે અભિનથી વાળીનો જરૂર થયો છે. અભિન, વાયુ અને સૂર્ય તે ગ રિ સા ના અવરોહ ક્રમના દેવો છે. સૂર્ય, વાયુ અને અભિન તે સા રિ ગ આરોહ ક્રમને અનુસરે છે. આ તો સક્રમ જેદ છે અને ત્યાં અધ્યા અને ભાવનાનું મનોરાજ્ય છે. ત્યાં તર્કને સ્થાન નથી.

બકરી તો અજા અને ધેટી અવિ એ તો અભિનાં વાહન. અભિન પોતેજ અજ છે, અવિ છે. અને તેની ભભૂકૃતી જવાળાઓ તો ભ ભ ભ કે પછી ગ ગ ગ ના સ્વરો પેદા કરે છે. આ સ્વરનાં સર્જનમાં વ્યંજનો તો આધાર છે, સ્વરોજ મુખ્ય છે.

હાં, પેલ્લી કોયલ ગાય, તેને સાંલળાં છે ? આપણે ભલે તેને કોયલ કહીએ, પણ પક્ષાઓના સ્વરને જણુનાર તો તેને પુસ્કોકિલ કહે છે. તે કોકિલ પંચમ ગાય

છે, પણ મન કાવે તે રીતે નહિ. વસંત ઋતુ આવે ત્યારેજ. કાગડાએના કાગારવ શરદમાં સંભળાતા હોય, ત્યારે કોયલ કુઓઉ ટહુકે. તો અસ્થાને ગણ્યાય. તેને આ કવિજન આદેશ આપે છે :

‘હે કોકિલ, આતો રસ વિનાના હિવમો છે. આમ્રવનમાં અત્યારે માંજર આવી નથી. ત્યાં તારું રહેવું નકામું છે, માટે કો’ક બીજું વન શોધી લે અને ચૂંપચાપ રાહ જો. કયાંક ભૂલે ચૂકે ટહુકી તો પેલા કાગડા તારો ટેકડી ઉડાડશો. હા, એટલામાં તો રસાલ આંખો મહોરશો, ત્યાં ભમરા ગુંબારવ કરશો અને એ માંજરનો આસ્વાદ લઈ, તારા પંચમ સ્વરને વહેવા દેજો.’

કવિજનનો આ એધ કોયલ માટે નથી. કો’ક પંચમ સ્વરને અકાલે કે અસ્થાને ગાતા ભિત્રને ચેતવણી આપવાની રીત છે. પડજની જેમ પંચમ સ્વર સાધારણું રીતે ગવાતો નથી. કોક રસીયાજનોની વચ્ચા એ ગવાતાં, તેનાં મૂહ્ય અંકાય છે.

ચાતક પક્ષીને ગાતું સાંભળ્યું છે : ચીકુ ઉ...ચીકુ ઉ... એની ડોક ઉંચીજ હોય છે. તે તરસ્યું હતું, પણ ખાખોચીયાનાં જલ પીવે નહી. મેઘ વરસે અને બિંદુ ટપકે, તેમાંનાં એ ચાર બિંદુ ચાતક ઝીલે અને તરસ છીપાવે. પછી તે આનંદમાં આવી જાય અને મધ્યમ સ્વર ગાવાને લાગી જાય. આમેય ધરતી નીચે અને જાંચે આકાશ, મધ્યમાં અંતરિક્ષ, તેનો દેવ મેઘ અને તેની સાધના ચાતક કરે, માટે તેનો ગાએલો મધ્યમ સ્વર સંગીતનો એ મધ્યમ સ્વર બંને સ્વરોને પછું છે : અવરોહમાં ગરિસા અને આરોહમાં ની ધ પ બંનેને જોડે, માટે મધ્યમ વીણુંનો મધ્યમ સ્વર મ ગ રિ સા અને નિ ધ પ મ ની રીતે જોડાય છે. આને કારણું તો મધ્યમ સ્વરને સામગ્રાનમાં પ્રથમ સ્વર કલ્યો છે.

પહેલાં બુધ્ધિશાળી ભાણુસેને પશુપાલનમાં લારે રસ હતો. કો’ક ગજપાલ બને તો કો અશ્વપાલ. અશ્વ તો પ્રાણું પ્રતીક, તેના હણહણાટમાં ધૈવતના સ્વર વંચાય. ગજ હાથી એ ગતિશીલ પ્રાણી; પણ તેની મહાન કાયા પવંત જેવી સ્થૂલ. આમ સ્થૂલ અને ચેતનનો સુલગ યોગ. તેથી તેના ધીર ગબીર નિનાદમાં નિષાદ સ્વર સાંભળવાને મળે.

રાજ દ્વારથ શષ્ઠવેધી હતો, તે આપણે જાણીએ છીએ. તેને શિકારનો શોખ પણ હતો. આજે તેની પ્રતિષ્ઠા નથી; પણ શરીર ધડવામાં અને મન કેળવવામાં કુદરતનાં દર્શાન જરૂરી ગણ્યાતાં. ધોડા પર સવાર થયા પછી, સાવધાન રહેવું પડે. અશ્વ જેવું ચેતન આવે. પ્રાણુમાં રફ્તર્તિ જગે. પોતાના માલીકને

¹ તાવત્ કોકિલ ! વિરસાન યાપ્ય દિવસાન વનાન્તરે નિવસન .

યાવન મિલદલિમાલ : કોડપિ રસાલ : સમુલ્લસતિ-સુભાષિત રત્નમાંડાગાર

જેતાંજ અશ્વ તેને આવકારે. આમજ શરીરમાં રહેલા પ્રાણું આવકાર આપે, તો જીવનમાં ચેતન જાગે. ધીમાજું પુરુષ ચેતન, તેજ આ ધૈવત સ્વર છે

વનમાં કેટકેટલા સ્વરો જાગે છે. કેટલાક સ્વરો કુર હોય, ધાતકી હોય, તો કેટલાક મૃદુ હોય. કોમલ હોય આ બધા સ્વરો પીણાણુવાની શક્તિ સંગીતકાર ધરાવે છે. આ પ્રકારના સ્વર પીણાણીને જે શિકારી બાણ ચલાવે, તેને શખ્ષદવેધી બાણની વિદ્યા કહે છે, તે પીણાણુવામાં ભૂલ પણ થાય.

માતા અને પિતાને કાવડમાં મુકી, એ અમણું યાત્રાએ નીકળ્યો હતો. સરથૂને કિનારે તેણે કાવડ ગોડવી અને તે પાણી ભરવા ગયો. ધડો ભરતાં જે કુગ કુગ જેવો અવાજ આવ્યો, તેની સાથે હાર્થીનો સ્વર ભળતો આવ્યો. જંગલી હાર્થીનો એ સ્વર સાંલળી, દશરથે બાણું તો માર્યું અને એ તો શખ્ષદવેધી બાણ; વાગે કે પ્રાણ ચાલ્યા જય.

કેટલાક શખ્ષદો પણ બાણુની જેમ વીધી નાખનાર હોય છે. બાણું કરતાય તેની અસર તીવ્ર હોય છે. બાવો બાર વર્સે બોલે. એમજ વાક્યબાણું છોડનાર પોતાનો પરિચય આપે છે. સાત સ્વરોની આ પ્રતિષ્ઠા સંગીતનો રસિકજ કરી શકે છે. આ સ્વર પર સામ ગાનનો આધાર છે. એ સામનાં દર્શાન ઋષિઓને થયાં છે અને અલ્લવાદીઓએ તૈનો ભહિમા ગણ્યો છે :

‘હાલ જે જગત નામરૂપે દેખાય છે, તે પહેલાં તો અવ્યક્ત અલ્લરૂપે હતું. એના સારભૂત જે સાત્ત્વિક તેજ હતું; તે તો જુદું પડી ગયું. એ સાત્ત્વિક રસ રસઅલ્લ તરીકે અગટ થયો, જેને હિરણ્યગર્ભ કે સૂત્રાત્મા કહે છે. તે પોતે કોઈ વ્યાપાર તો કરે નહિ, મૌન રાખે, પણ મનથી ધ્યાન તો કરે જ! તેનું જે મન છે, તેજ આદિ પ્રજ્ઞપતિ કહેવાય છે. આ મન એજ પ્રજ્ઞપતિ છે. આને કારણે જ્યારે યજમાં પ્રજ્ઞપતિને આહૃતિ આપવાની હોય છે, ત્યારે કોઈ મંત્રનો પ્રયોગ થતો નથી. મૌન રાખાને મનથી જ આહૃતિ આપવામાં આવે છે.

અહીં જે કે જગતનાં સર્જન કાર્યમાં તો અલ્લા અને પ્રજ્ઞપતિ એક જ કારણું રૂપે છે, પરંતુ સથૂલ અને સૂક્ષ્મ જેવા કોણ ત્યાં જોવાને મળે છે. આ મન કહો કે પ્રજ્ઞપતિ કહો; તે એક વિરાટ દેહને ધારણું કરે છે. તેનાં શિર તો ધૌ-સ્વર્ગ છે, દેહનો મધ્યલાગ છાતી તો અંતરિક્ષ છે, ઉદ્દર તો સમુદ્ર છે અને પૃથ્વી એ પાદ છે.

તે પ્રજ્ઞપતિએ વિરાદ દેહના આધારે આખા વિશ્વનાં ભૂત પ્રાણીઓનાં સર્જન કર્યાં. આ ભૂતપ્રાણીઓને પોતાનાં જીવન ટકાવવા માટે એક સાધન જોઈએ. આ જીવન સાધન માટે તે પ્રજ્ઞપતિએ ભૂતપ્રાણીઓને સામનાં દાન કર્યાં. આ સામના

રહસ્યને જે જણે છે, તે એવાં સારાં ધન સાધન વસાવે છે કે જેથી તે ખીજને વસાવવાનાં ધન સાધનમાં ઉપયોગી સેવા આપી શકે છે.

૧ ‘પ્રજ્ઞપતિએ કરેલાં સ્વરનાં સર્જનતા સાત ભેટ ગણુાયા છે. આમાં કુણ્ઠ સ્વર છે, તે સાતમો છે અને તેને પંચમ કહે છે. જે પ્રથમ સ્વર છે, તે પ્રથમ છે અને તેને મધ્યમ કહે છે, જે દ્વિતીય સ્વર છે, તે દ્વિતીય છે અને તેને ગાંધાર કહે છે, જે તૃતીય સ્વર છે, તે તૃતીય છે અને તેને ઋપલ કહે છે, જે ચતુર્થ સ્વર છે, તે ચતુર્થ છે અને તેને પદ્જ કહે છે, જે પંચમ સ્વર છે, તે મંદ્ર છે અને તેને નિપાદ કહે છે, જે છઠો સ્વર છે, તે અતિ સ્વાર્ય છે અને નેને ધૈવત કહે છે.

૨ ‘આ સામ સ્વરોમાં સાતમાં સ્વરને કુણ્ઠ કણ્ઠો છે. આ અત્યન્ત ઉચ્ચ સ્વર છે: અર્થાત् પંચમ સ્વર ઉંચામાં ઉંચો છે; તેને કારણે તે સ્વર ધન્દ વગેરે હેવોના ઉપજીવન સાધન તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે: અર્થાત् પંચમ સ્વરની સાધનાથી હેવો રાજ થાય છે. બાકીના છ સ્વરોમાં જે મુખ્ય પ્રથમ સ્વર છે; તે મધ્યમ સ્વર મનુષ્યોનાં ઉપજીવન સાધન તરીકે ઉપયોગમાં આવે છે.

જે દ્વિતીય સ્વર ગાંધાર છે, તેથી ગાંધર્વ અને અસરાઓ આજીવિકાનાં સાધન મેળવી રાજ થાય છે. જે ત્રાન્ને સ્વર ઋપલ છે, તેથા ગાય વગેરે પશુઓ રાજ રહે છે. જે ચોથો સ્વર પદ્જ છે, તેથી પિતરો તેમજ ધંડામાથી જન્મેલા પક્ષીઓ રાજ રહે છે. જે પંચમ સ્વર નિપાદ છે, તેને મંદ્ર સ્વર કહે છે, તે સાંલળાને અસુરો અને રાક્ષસો રાજ રહે છે જે છઠો સ્વર ધૈવત છે, જેને અતિસ્વાર્ય કહે છે, તે સાંલળાને ઓષધિ વનસ્પતિઓ રાજ રહે છે; તેમજ જે કોઈ પ્રાણી આ સામાન્યાં જન્મેલ છે, તેની આજીવિકાનું સાધન બને છે.’

૩ આને કારણે અભિવાહી જનો જણુવે છે કે: જે સાત સ્વરો સામ નામે પ્રસિદ્ધ છે, તે સામ તો બધાનું અન છે, જે આજીવિકાનું સાધન ગણ્યાય છે. પ્રજ્ઞપતિએ પ્રાણીઓને જીવનતા રસ પ્રામ થાય; જીવન સરસ મંધુર બને, તેને કારણે તો તેમને આ સામ સ્વરનાં પ્રદાન કર્યાં છે આ રહસ્યને જે વિદ્ધાન જણે છે, તે આજીવિકાનાં સાધન આપીને બધાનો ઉપકારી બને છે.’

સામગ્રાનમાં સ્વર મુખ્ય છે, પરંતુ ગાયવી વગેરે છંદોમાં બંધાયેલી ઋચ્યાઓ ગાનનો આધાર બને છે અને બાળ પદ્જ રૂવાટાં બને છે, જે ઋચ્યા વિનાનાં પદ ગાનમાં જોડાય છે, તે સ્તોલ કહેવાય છે:

‘અહીં સ્વરોને અનુસરાં સામગ્રાન રજૂ થયું છે; તેના મુખ્ય આધાર ઝ્રૂપે તો ઋચ્યાઓ છે; તે હાડકાંનાં જેમ ગાન સ્વરોનો આધાર છે. સ્વરો તો માંસરૂપે આકાર આપે છે અને સ્તોલનાં પદ શરીરનાં રૂવાટાંની જેમ ઉપરના હેખાવને રજૂ કરે છે.

‘જે ગવૈયો-ઉદ્ગાતા સામના આ મૂળ સ્વરને ગાનના સ્વત્વ - સારદે જણે છે; આ સ્વ છે, તેજ સુવર્ણ - સૌનું છે અને તેજ સ્વર છે. કુષ્ટ વગેરે સાત પ્રકારોના મૂળ સ્વર તેજ સામનું મૂળ સ્વરિપ છે; તેજ સામનું સ્વ છે; સુવર્ણ છે આ સામની પ્રતિષ્ઠા સ્વર છે, તે રહુસ્યને જે જણે છે, તેની આ લોક અને પરલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.

‘હવે જે આ સામ છે, તેની મૂળ પ્રતિષ્ઠા તો વાણી છે. આ વાણીનું મૂળ રિપ તો ઝડચા છે, જેના બાંધણી ગાયત્રી વગેરે છંદોમાં કરવામાં આવી છે. આ ઝડચામાં સામના પ્રતિષ્ઠા છે. આનું તાત્પર્ય આ છે:

ઉદ્ગાતા ગાયત્રી ગાન રણૂ કરે; તેમાં મૂળ ઝડચા તો ગાયત્રી છંદમાં હોય; જેના દરેક પાઠમાં આડ આડ અક્ષર હોય છે. હવે ગાન રણૂ કરતાં બીજા અક્ષરોનો મેળ કરવામાં આવે છે. એ રીતે અક્ષરો વધે, તો ગાયત્રી ગાન બૃહતી છંદમાં ગવાય તેથી છંદ બદ્લાતો નથી. ગાયત્રી ॥ છંદ હોય; તો તે ગાન પણ ગાયત્રી જ ગણ્યાય : અર્થાત् અક્ષર, સ્વર કે સ્તોલ વધવાથી છંદ બદ્લાતો નથી. એજ રીતે બૃહતી, જગતી વગેરે છંદોમાં રણૂ થયેલ સામગાનના છંદ તો તે એક સમાન જ રહે છે. આ રીતે બૃહત, રથંતર વગેરે ગાનોમાં મૂળ ગાયત્રી વગેરે છંદો સમાન રહે છે. જે સમાન શણ્ટ છે, તેજ સામગાનમાં રહેલ સમ શણ્ટ છે. અથવા તો સામન શણ્ટ છે. તેની વ્યુત્પત્તિ આ છે : લલે સામગાન અનેક પ્રકારે રણૂ થાય; પરંતુ તે બધાં ગાન એક જ છંદમાંથી લાવવામાં આવે છે : તેના મૂલસ્ત્રોતને આમ્નાય કહે છે. તેથી સામગાન એ છે, જેનો આમ્નાય એક છે : અર્થાત् સમાન ઝડચામાં ઘણું સામગાન ગવાય છે. તે સામનું સામત્વ છે :

૧ જે કે મૂળ પાડ સામ્યાતું છે, પરંતુ સાયણ્યાચાર્યે પોતાના ભાષ્યમાં ઉપર મુજબ વ્યુત્પત્તિ કરો છે. આ સામગાન આજીવિકાનું સાધન છે, તે સ્થૂલ અર્થમાં લેનાનું નથી; પરંતુ તેનું તાત્પર્ય આ રીતે છે :

પ્રાણીઓનાં જીવન સરેસ મધુર બને, તો જીવનમાં રસ રહે; લાંખુ જીવવાનું મન થાય. શોક, સંતાપ કે કંક્ષેશ કંકાશ ભુલાઈ જન્ય અને મન શાન્ત રહે. મનને રાજ રાખવું, સાત્ત્વિક રીતે મનોરંજનનું સાધન વસાવવું, એ દરેકને જર્ઝરો છે. આ સામગાન સાત્ત્વિક રસ ભાવના જગાડે છે. સામગાનમાં સ્વર મુખ્ય છે અને તે સ્વર મધુર સુષ્ટુ હોય; તે જેવાનું છે. આ વિષે અહીવાદી જણ્યાવે છે :

૨ સામગાનમાં મુખ્યત્વે સ્તુતિ રણૂ થાય છે, જે સાંલગીને દેવો રાજ થાય છે. આ સ્તુતિ સારી રીતે ગવાય, સામગાન સુષ્ટુત રણૂ થાય : અર્થાત્ સ્વરનાં

૧ સમાનસ્ય સત્તે કૃતે સામ્નમ્ ॥ તસ્ય ભાવ । સામ્ન્યમ્ તસ્માત્ સામ્ન્યાત્-સમાન આમ્નાય ત્વાદ્ । બહૂનાં હિ સામ્નનાં સમાનમ્ એક છન્દ આમ્નાયતે । ૨ સંહિતાપનિપદ

ઉચ્ચારણ એક સરખાં હોય. તેમાં ક્યાંય વિસ્વર સંભળાય નહિ; આ ગાનતું સ્વર સૌણ્ટવ્ય - સર્વત્ર સૌષ્ઠવ્યમ् જરી છે.

સુણું શણ્ણનો અથ^१ સુસ્થુત છે. જે સ્તુતિ, સ્તોગ કે સ્તોમ સારી રીતે ગવાય; તે સાંભગાન મનોરંજન માટે રજૂ કરવુ જોઈએ. આ સાત્ત્વિક આજુનિકાનું સાધન છે.

સામાન્ય લોક વ્યવહારમાં ‘મધુર બોલો, પ્રિય બોલો’ એ ગુણું ગણ્યાય છે. મધુરભાષી સૌને આહરપાગ બને છે. મંગલ ગીત તો સમારંભનું એક આગવું આકર્ષણું છે. સંગીતનાં ગણું અંગ :

૧ ગીત, નૃત અને વાદ્ય મનોરંજનનાં સાધન છે.

સામગાનતું મૂળ તો ઝડચા છે : અર્થાત્ ઝડચા પર જ સામના ગાનનાં મંડાણ થાય છે. આ મૂળ ઝડચાની સાથે હાડ, ઓહાવા, ઓમા, ઓવા જેવાં સ્તોલ પહોંનેડવામાં આવે. તે ઉપરાંત ઝડચાના સ્વરોમાં આરોહ અને અનરોહ પ્રમાણે, સંકોચ અને વિકાસને અનુસરી ઉચ્ચારણું કરવામાં આવે, ત્યારે તે સ્વરોના માગાએ અને કલાઓમાં ધરાડો વધારો થતો રહે છે.

આ સ્વરોનાં ઉચ્ચારણોમાં જે ગણું સ્થાન ગણ્યવામાં આવે છે, તેનાં નામ મન્દ મધ્યમ અને તાર છે. તેમને આમ કહે છે. સંગીતની પરિલાપામાં ગણું સ્પેટકને Pitch of voice પીચ એંફ વોઈસ કહે છે આ ગણું સ્થાનો વિષે અહિવાદી જણાવે છે :

૨ ‘બધા હેવોએ સમેત- એકઠા થઈને ગાનોની રચના કરી, એ સમેત પરથી સામ ગાનતું નામ રાખવામાં આવ્યું. તેમાં હેવ અભિએ મંદ્ર સ્વર, ધ્રન્દે ઉચ્ચસ્વર, સોમે વહુનુ-મધુર સ્વર અને ઘૃહસ્પતિએ કૌંચ સ્વરની રચના કરી.

ધીન અહિવાદી તે સામનાં વ્યાપ્યા આ રીતે કરે છે :

‘ગાયક-ઉદ્ગૂરાતા સ્વરના અગ્રલાગને મન્દની જેમ અહણુ કરે છે, ત્યારથાદ તારતર અને છેવટે તારતમ સ્થાનો તે પ્રમાણે સ્વરોનાં ઉચ્ચારણું કરે છે.

આમ મંદ્ર, મધ્યમ અને તીવ્ર એ ત્રણું સ્પેટકો છે અને દરેક સ્પેટકમાં સાત સ્વરો આવી જાય છે. આ સ્પેટકોનાં ત્રણું સ્થાનોનેજ ગણું યેમ કહેવામાં આવ્યા છે; તેની બાવીસ શુભિયા છે.

શરૂઆતના ગણું સ્વરો ઉદારા, અનુદારા અને સ્વરિત છે. વેદ મંત્રોનાં ઉચ્ચારણોમાં આ ગણું સ્વરો પર ઘૂંઘ જ ભાર મુક્કવામાં આવ્યો છે. સ્વર બદ્લાતાં અર્થ બદ્લાધ જાય છે અને ખોટાં ઉચ્ચારણોથી ધણી હાનિ થાય છે, એ માન્યતા પણ ઘૂંઘજ પ્રયત્નિત છે.

સ્વરની સાધના

આ ગણું સ્વરોને મૂલમાં પકડી, તેમાં સાંગીતિક સ્વર ભાર અને આધાત પ્રમાણે સાત સ્વરોની પરિલાપા ગુંથવામાં આવી છે. સામના સ્વરો અને સંગીત-શાસ્ત્રના સ્વરોનો સુમેળ સધાતો અહીં જ્ઞેવાને મળે છે. સામની મૂળ ઋચા ઉદાતા, અનુદાતા અને સ્વરિત એ ગણું સ્વર પર ગવાય. સામગાનની સાથે વેણુના સ્વર મેળવોએ તો ગાંધાર, ઋપલ અને પડજ એ ગણું સ્વરનાં મંડાણ થાય છે.

સંગીત શાસ્ત્રનો કેમ સા રિ ગ આરોહ પરંપરા - એસેંડિંગ ઓર્ડરને અનુસરે છે : અર્થાત् સા થી શરૂ કરી, ની સુધી જતાં સ્વર ઉત્તરોત્તર ઉંચો થતો જાય છે. ઉત્તર હિંદની ગાનપદ્ધતિ અને કર્ણાટકી ગાન પદ્ધતિમાં સ્વરોની ગતિનો આ પ્રકાર છે.

પ્રાચીન સામગાન અવરોહ પરંપરા-એસેંડિંગ ઉત્તરતા જતા કેમને અનુસરે છે : અર્થાત् તેનો કેમ ગ રિ સા નો છે. આ નું મૂલ કારણ તે વેદની સામાન્ય પરિપાઠી છે.

૧ 'જે મૂલ ત્રણ સ્વરો ઉદાતા, અનુદાત અને સ્વરિત છે. તેમાંનો ઉદાત નિપાદ અને ગાંધારને, અનુદાત ઋપલ અને ધૈવતને તેમજ સ્વરિત પડજ, મધ્યમ અને પંચમ સ્વરોને અનુસરે છે.

અવરોહ કેમને અનુસરતાં અલ્ઘવાદી જણાવે છે :

૨ 'સામમાં જે સાત સ્વરો છે. તે પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મંડ, અતિસ્વાર્ય અને કુષ્ટ છે. તેમાં દ્વિતીય, તૃતીય અને ચતુર્થ, તે મૂળ સ્વર ઉદાતા, અનુદાત અને સ્વરિતને અનુસરે છે.

હવે જે સામવેદની આર્ચિક સંહિતા છે. તેનાં ગાન પ્રમાણે આવર્તન કરવાં હોય, તો સ્વરોનાં કર્ષણું, અવનદન કરવામાં આવે છે. આર્ચિક-યોાનિ ઋચાને ગાનમાં પરિવર્તિત કરવી હોય, તો પ્રથમ સ્વરનું આકર્ષણું કરવાથી ગાયક દ્વિતીય સ્વર પર જાય છે. દ્વિતીય સ્વરથી ત્રીજ સ્વર પર અને ત્યાંથી ચોથા સ્વર પર ઉત્તર છે.'

આહીં સામવેદના આલણાંથો, સામ પ્રાતિશાખ્ય, છંદોગ પરિશિષ્ટ, નારદીયશિક્ષા વગેરેમાં સાત સ્વરોની ગણુના કુષ્ટ પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય, ચતુર્થ, મંડ અને અતિસ્વાર્ય પ્રમાણે કરી છે. તેની સાથે વીળાના મધ્યમ સ્વરને પ્રથમ ગણ્યો છે.

સામના સ્વરોના ઉત્થાનમાં આ પ્રથમ સ્વર મુખ્ય છે. તે મૂલ સ્વર છે અને તે પછી અવરોહ કેમમાં દ્વિતીય, તૃતીય અને ચતુર્થ આવે છે, તેજ ગાંધાર, ઋપલ અને પડજ ગણ્યાય છે આથી કેટલાક અંથોમાં તુલનાત્મક અલ્ઘાસમાં નીચેનો કેમ જ્ઞેવાને મળે છે. 'મ ગ રિ સા પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય અને ચતુર્થ સ્વર.'

મૂળ વેદની પદ્ધતિ પ્રમાણે તો ઉદાત્ત તે ગાંધાર, અનુદાત્ત ક્રષ્ણ અને સ્વરિત ષડજ વાદિ સ્વર બને છે. આ ગાંધારનો ક્રમ અત્યંત પ્રાચીન છે. તેની સૂક્ષ્મતાનો વિચાર કરવો જોઈએ.

કોઈપણ સ્વરના નિયત કરેલા અવાજને નીચે ઉત્તારવામાં આવે, તો તે સ્વર કોમળ ગણ્યાય છે. તે જે રીતે કોઈ પણ સ્વરને પોતાના નિયત કરેલા અવાજથી ઉંચે ઉઠાવવામાં આવે, તો તેને તીવ્ર સ્વર કહે છે.

રિગધનિ આ ચાર સ્વરોને નીચે ઉતારો, ત્યારે તે કોમળ અને ઉપર ઉઠાવો ત્યારે તીવ્ર બને છે. આ તીવ્ર સ્વરનું ખીજું નામ શુદ્ધ છે. ઉપરના ચાર સ્વરો કોમળ અને શુદ્ધ ગણ્યાય છે. જે મ મધ્યમ સ્વર છે, જેને સામગ્નાનમાં પ્રથમ કણ્ઠો છે, તેનું કારણું આ છે. મધ્યમ સ્વર પોતાના નિયત અવાજથી ખસીને નીચે જઈ શકતો નથો. કારણું કે તે પોતાના સ્થાનેજ નીચો હોય છે. હવે તે જ્યારે પોતાના સ્થાનથી ખસીને વિકૃત બને, ત્યારે તે જીંચે જય છે. તેને તીવ્ર સ્વર કહે છે. તે જીંચે જઈને પાછો પોતાના નિયત સ્થાને આવે, ત્યારે તે કોમલ બને છે. આમ મધ્યમ વિકૃત બને, તેને તીવ્ર અને કોમલ કહે છે અને પોતાને સ્થાને રહે, ત્યારે તેને શુદ્ધ કહે છે. આ પ્રમાણે એ સ્વરો અચલ, પાંચ શુદ્ધ અને પાંચ વિકૃત મળાને બાર સ્વરો થાય છે.

જે અવાજ નાદ અત્યંત મધુર, શુભીતિપ્રિય અને મનોરંજક હોય, તેને સ્વર કહે છે. ગીત સ્વરની મૂલ બાવીસ શુંતેઓ છે. તેમાંથી જે શુદ્ધ સાત સ્વરો છે. તેનો ક્રમ સારિગમ પધની છે.

ઉપર જણ્યાવેલ સાત શુદ્ધ સ્વરોમાં પડજ અને પાંચમ અચલ છે અને બાકીના પાંચ વિકારી છે, જેને કોમલ અને તીવ્ર પણ કહેવામાં આવે છે.

આમ તણું સમક, બાર સ્વર અને બાવીસ શુંતેઓ વિષે સંગીતશાસ્ત્રમાં તાત્ત્વિક વિચારણા કરી છે. સામગ્નાન વિષે પ્રાચીન વિચારણામાં આટલી સૂક્ષ્મતા જોવાને મળતી નથી, તો પણ મૂળ સ્વરોની પ્રાચીન પરિલાપાઓ સમજાય, તો સંગીતની અર્વાચીન પદ્ધતિ પર નવો પ્રકાશ પડે એમ છે.

સામગ્નાનમાં ગાંધાર મૂળ સ્વર ઉદાત્ત છે. મધ્યમના ઉચ્ચ સ્વરના આકર્ષણુથી આ દ્વિતીય સ્વર બને છે. તેના આકર્ષણુથી તૃતીય સ્વર ઋષભ અને ચતુર્થ સ્વર પડજ બને છે. તેમાં ઋષભ અનુદાત્ત અને પડજ સ્વરિત છે.

તે ક્રમના આધારે મંદ્ર સ્વર ઉદાત્ત નિષાદ છે, કારણું કે નિષાદ અને ગાંધાર મૂળમાં ઉદાત્ત, ઋષભ અને ધૈર્યત અનુદાત્ત તેમજ ષડજ અને પંચમ સ્વરિત છે. મધ્યમ પણ સ્વરિત છે.

સંગીતની શ્રુતિઓ	પ્રમાણે ઉદાત્ત દ્વિશ્રુતિક, અનુદાત્ત ત્રિશ્રુતિક અને સ્વરિત ચતુઃ શ્રુતિક છે.	સંગીતના આરોહી ક્રમને બદલે સામગ્યાનના અવરોહી ક્રમમાં આઠલો તદ્દ્વાપત છે. નીચેના ડોષુકમાં તેના પ્રકાર અને ભેદની તુલના ઉપયોગી થશે :		
મૂળસ્વર	ઉદાત્ત	અનુદાત્ત	સ્વરિત	પ્રચય સ્વરિત
સામસ્વર	દ્વિતીય	તૃતીય	ચતુર્થ	પ્રથમ
"	મન્દ	અતિસ્વાર્ય	કુષ્ઠ (સપ્તમ)	
વીણાના સ્વર	ગાંધાર	ત્રણભ	ષડજ	મધ્યમ
"	નિષાદ	ધૈવત	પંચમ	
શ્રુતિઓ	દ્વિશ્રુતિક	ત્રિશ્રુતિક	ચતુર્થશ્રુતિક	
સંશા	ગ, ની	રિ, ધ	સા, પ,	મ

ઉપરની તુલના જેતાં એક વાત સ૪૪૮ થાય છે કે, મૂળ સ્વરો, સામ સ્વરો અને વીણાના સ્વરોની સરખામણી કરતાં સંગીતશાસ્ત્રનો આરોહી ક્રમ પક્કાતો નથી; પરંતુ સામગ્યાનમાં અવરોહી ક્રમ આવે છે અને તેની શરૂઆત પણ ગાંધાર સ્વરથી થાય છે. જે કે સ્વરોની મૂલ પક્કાતો મધ્યમ છે; તેથા તેને પ્રથમ સ્વર કહ્યો છે. સંગીતશાસ્ત્ર પ્રમાણે પણ મધ્યમ બંને બાજુના સ્વરોને પકડે છે. તેથી સારિ ગમ અને મપધની સંગીતશાસ્ત્રનો ક્રમ બંને છે. ત્યારે સામગ્યાનમાં મગ રિ સા અને ની ધપમ નો અવરોહી ક્રમ જોવાને મળે છે.

મૌખિક પરંપરા પ્રમાણે સામવેદનાં ગાન કરનારા વેદપાઠીઓને સાંભળવામાં આવે, તો આ બાબત વધારે સ૪૪ થાય, પરંતુ આ મૌખિક પરંપરા સારી રીતે સચ્ચવાઈ નથી. મોટે ભાગે તો મૂળના ત્રણ જ સ્વરો ગરિસા નો ક્રમ સાંભળવાને મળે છે. સામગ્યાનમાં મોટાભાગે પાંચ સ્વરોનાં અવણું થાય છે. જ સ્વરોનાં ગાન તો થોડાં જ છે. સાત સ્વરોનાં ગાન ધણું જ થોડાં છે અને તેનાં અવણું દુર્લભ છે.

જે કે સંગીતશાસ્ત્રનાં ગાયકો મંગલાચરણ રૂપ્તાં; આ વેદના મંત્રોને ગાન પદ્ધતિ પ્રમાણે ગાઈ બતાવે છે, તેને સામગ્યાનની પદ્ધતિ કહી શકાય નહિ, છતાં તે આવકાર્ય છે. સામગ્યાન ગાનાર સામવેદી જમણું હાથના અંગૂહા સાથે ચાર અંગુહીઓનાં પર્વનો સ્પર્શ કરે છે. આ પ્રકારે કરવીણું પરના સ્વર સંચાલનનો ક્રમ આ રીતે નોંધાયો છે:

૧ ‘અંગૂહાના ઉપરના પર્વ પર ઝૂછ તે સપ્તમ સ્વર નંધાય છે, જે વીણાનો પંચમ સ્વર છે. અંગૂહાના મૂળ પર્વ પર પ્રથમ સ્વર છે, તે વીણાનો મધ્યમ, પ્રદેશિની-અંગૂહા પાસેની પહેલી આંગળી પર દ્વિતીય, તે ગાંધાર, મધ્યમ આંગળી

પર તૃતીય તે ઝડપલ, અનામિકા આંગળી પર ચતુર્થી તે પડજ, કનિષ્ઠા-ઈચલી આંગળી પર મંદ્ર તે નિપાદ અને ઈચ્છાની આંગળીના મૂળ પર્વ પર અતિસ્વાર્ય તે ધોવત સ્વરનો ક્રમ નંધાય છે.

સામ ગાનાર વેદપાણીએ ગાતી વખતે શરીરને કે મુખને ડોલાવવું નહિ; આંખ કે જીબ પર વિકૃત ચેણ્ટા કરી નહિ. મનને શાંત રાખવું. હૃદયને નિર્ભય રાખવું. મુખથી સ્વર ઉચ્ચારાય; તેજ ક્રમે આંગળીઓ પર અંગૂહાનો સ્પર્શ કરવો, જેથી સાત સ્વરોનાં સંચાલન સ્પષ્ટ રીતે થાય. સ્વરને અધવચ પકડવો, મુખમાં હાથી રાખવો કે કંપ કરવો, એ સ્વરના હોષ ગણ્યાય છે. આ પ્રકારના વિસ્તરથી સામગાન આકર્ષક બનતું નથી. એક સરણો સ્વર ચાલતો હોય તેમાં સામના સ્વરનું સમાનપણું છે.

આમ સામગાનમાં સ્વરજ મુખ્ય છે. સ્વરજ ઉંચે જય છે. સ્વરજ નીચે જય છે. અને સ્વરજ સ્વરિત બને છે. સ્વરની સાધના એજ સામગાનનું મુખ્ય લક્ષણું છે. સ્વર સંચાલનમાં સામગાનમાં કેટલાંક પારિભાષિક લક્ષણો છે, તે પણ સામગાન સમજવામાં ઉપયોગી છે.^૧ ‘સામગાનમાં સ્વરનાં પ્રત્યુત્ક્રમણું, અતિક્રમણું અને કર્ષણું કરતી વખતે અંગૂહાનો સ્પર્શ આંગળીઓના પર્વ પર કરવામાં આવે છે, તેમાં કર્ષણુનો નિયમ આ પ્રમાણે છે. :

પ્રથમ સ્વરની શરૂઆત કરી, દ્વિતીય સ્વર પર આકર્ષણું કરવું; તેને વિનત સ્વર કહે છે. દ્વિતીયથી લધ તૃતીય સ્વર પર લધ જવું, તેને પ્રણુત સ્વર કહે છે. ચતુર્થથી શરૂ કરી મંદ્ર સ્વર પર જવું; તેને ઉત્સ્વરિત કહે છે. પાછા વળતાં દ્વિતીય થી શરૂ કરી, પ્રથમ સ્વર પર આવવું, તેને અલિગીત સ્વર કહે છે.

સામગીત ગાનારનો ભહિમા આ સ્મૃતિકાર ગાય છે :

૨ ‘સામગાતા વીણા વાદનનાં તત્વનો જણુકાર હોય; સ્વરોની કુતિઓ અને જાતિઓ સારી રીતે જણુતો હોય; તેમજ મૂળ સ્વરના તત્વને પકડી શકતો હોય; તે સામગાતા સરળ રીતેજ મોક્ષ માર્ગને મેળવી લે છે.’

આ સ્વરોનાં મંદ્ર, તાર વગેરે વિશેષ પ્રકારનાં ઉચ્ચારણો નોંધવામાં આવ્યાં છે, તેને સંગીત શાસ્ત્રની પરિભાષામાં ત્રણ સૈતક કહેવામાં આવે છે. વેદોનાં પ્રાતિશાખ્ય (વ્યાકરણ) શાસ્ત્રમાં તેમને ધમ કે -સ્થાન કહેલાં છે તેમજ છંદોગ-પરિશિષ્ટ નામના અંથમાં તેમને વૃત્તિઓ કે ધારણાઓ કહી છે.

અહીં અહીંવાદીનું પ્રમાણું સ્વીકારી, ભાષ્યકાર સાયણું આ રીતે રજૂઆત કરે છે:

૧. છંદોગ પરિશિષ્ટ ૨ ચાઙ્ગવલ્કય સ્મૃતિ

સ્વરની સાંખ્યના

૧ ‘પ્રથમ સ્વરને મંદ્ર નેમ લેવો, ત્યારથાદ તારતર અને છેલ્લે તારતમ સ્વર લેવાય. તે પ્રકારોને તૈત્તિરીય પ્રાતિશાખ્યમાં મંદ્ર, મર્દ્યમ અને તાર કહેલ છે.

આ સ્વરના પ્રકારને સંગીત શાસ્ત્રમાં લય કહી શકાય; જે સ્વરની સાંખ્ય સંગત થાય છે. ચાર સ્વરોના પ્રકારો આ રીતે છે : ઉપાંશુ, મન્દ્ર, મધ્યમ અને ઉત્તમ.

નેમાં ઓડનો વ્યાપાર થાય, પણ શષ્ઠ કાને ન પડે; એ રીતે મનમાં પ્રયોગ થાય, તે શષ્ઠને ઉપાંશુ કહે છે. સમીપમાં રહેલ સાંખળી શકે તે મંદ્ર. તેથી ઉંચે લય, તે મધ્યમ અને ઉચ્ચતર લય તે ઉત્તમ સ્વર ગણ્યાય છે.

અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરનાર ડો. કલંદ આ રીતે ધરાવે છે :

‘સ્વરોનાં ત્રણુ સ્થાન અથવા આમ છે, તેના પ્રકાર આ રીતે છે : મંદ્રસ્વર ત ઉંડો Deep, તારતર તે સહેજ ઉંચો higher અને તારતમ તે ઉતામ highest આમ ત્રણુ સ્થાન octaves નો સંબંધ વાણીના ઉચ્ચારણુ Pitch of the voice સાથે છે.

સામગ્નાનમાં જ્યારે ઉદ્ગીથ ગાન ઉદ્ગાતા ગાય છે; ત્યારે તેનાં ત્રણુ આવર્તન કરવામાં આવે છે. આમાં પહેલા આવર્તન પ્રથમ આવૃત્ત ને મંદ્ર સ્વરથી, દ્વિતીય આવૃત્ત ને તારતર સ્વરથી અને તૃતીય આવૃત્ત ને તારતમ સ્વરથી ગાવાનું જ્યાબ્યું છે.

નૈમિનીય ઉપનિપદ આલણુ ૧, ૫૧, ૬૪માં મંદ્ર, ઉચ્ચ, વધુ અને કૌંચ એ ચારેય સ્વરોનાં નામ આપ્યાં છે. હવે ઉપરના સાયણુ ભાષ્યની તુલના કરવામાં આવે તો મંદ્ર ને ઉપાંશુ, કેંચ ને મંદ્ર તથા ઉચ્ચ, તાર કે વધુને મધ્યમ કહી શકાય.

નૈમિનીય ઉપનિપદ આલણુ ને ગીતિ વિશેષને આગા, ધારણા કે વૃત્તિ કહે છે. તેને સાયણુભાષ્ય (તાં મ. આ. ૭,૧,૧) માં આવૃત્ત કહેલ છે. લાટ્યાયન ઔતસૂત્રમાં ઉદ્ગીથના ગાન પ્રકારને આવૃત્ત ઉચ્ચતર કહેલ છે.

તાં. મ. આ. (૭,૧,૨) માં જ્યાબ્યા પ્રમાણે સામને ગાતી વખતે સ્વરને એ વખત એંચવો અને ત્રીજી વખત હિંકાર કરવો અર્થાત તેનાં ગાન કરવાં. સાયણુ ભાષ્યમાં તેની વ્યાખ્યા આ રીતે છે : એ વખત અવનર્દન કરવું : એટલે કે ઝડચામાં રહેલા સ્વરોને લંખાવવા. ત્યારથાદ ત્રીજી આવૃત્તિમાં અવનર્દન પહેલેથી કરવું.

અહી સાયણુચાર્યે અવનર્દન વિષે સૂત્રકારોના અલિપ્રાય આ પ્રમાણે રણૂ હર્યા છે : ધાનંજ્ય સૂત્રકારના મતે પૂર્વના એ આવર્તનોમાં રહેલા સ્વરોને લંખાવવા અર્થાત પૂર્વના એ આવર્ત-આવર્તનોને ત્રણુ ત્રણુ સ્વરોના કેમે અવનર્દન કરવાં.

ગૌતમ સૂત્રકારોનો મત છે કે મૂળ ઝડચાના વચ્ચા ચરણના આવર્તનમાં એ સ્તોમ-ખારનાં પદો લાવીને સ્વરોને લંખાવવા; તેનું નામ અવનર્દન છે.

દાખલા તરીકે એક ઋગ્યા રજૂ કરીએ : તેના પહેલા ચરણુ ઉપાત્મે ગાયતા નરા માં પ્રસ્તાવ ભક્તિ છે. તેના બીજી ચરણુ 'પવમાનયેન્દવે' માં ઉદ્ગીથભક્તિ છે. ત્રીજી ચરણુ અભિ દેવાનુ ઇયક્ષતિ માં ઉદ્ગીથ સાથે પ્રતિહાર અને ઉપદ્રવ તેમજ છેવટે નિધન ભાક્તિઓ ગણ્યાય છે. આ ઋગ્યામાં ગાયગાન રજૂ થયું છે.

સાયણુચાર્યની વ્યાખ્યા પ્રમાણે સ્વરને એક ભાત્રાથી લંખાવી નીચે લઈ જવો એટલે કે સ્વરને લંખાવવો, તેને અવનર્દન કહે છે; તે પ્રમાણે જેતાં ગાયત્રી ગાનમાં અવનર્દન ત્રણુ હેકાણે કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપરની ઋગ્યાના બીજી અને ત્રીજી ચરણુમાં જે ઉદ્ગીથ છે, તેનાં ત્રણુ આવર્તન-આવૃત્ત આ રીતે થાય છે : (૧) પા ૨ વા ૨ માનાયેન્દા વા ૨ (૨) અભિ દેવાનુ ઇ યા ૧ ૨ ૧૨ (૩) ક્ષા તો

આમાં બીજી આવર્તનનાં એ વાર અવનર્દન કરતાં : અભિ દેવાનુ ઇ યા ૧ ૨ ૧૨ એ રીતનું સ્વરૂપ બને છે. આમાં ઇયા પદમાં રહેલ આકાર અંત્યાકાર છે, તેના જેવાજ બીજી એ આકાર લંખાવને ગાન કરવામાં આવે, તેને અવનર્દન કહે છે. ઉપર મુજબ વિવિધ સૂત્રકારોએ અવનર્દન-સ્વરને લંખાવવા વિષેના પોતાના મતો રજૂ કર્યા છે, ત્યારે સામવેદના પ્રાતિશાખ્ય-પુણ્યસૂત્રમાં તે અવનર્દનનેજ સ્વરનું કર્પણુ કરેલ છે; તે પ્રમાણે આ ૧ ૨૧૨નું અવનર્દન; તેજ સ્વરનું કર્પણુ છે.

છંદોગ પરિશિષ્ટમાં કર્પણનાં લક્ષણુ બતાવી; તેના પાંચ પ્રકારો આ રીતે રજૂ થયા છે : આદ્વિતીય કર્પણુ, આતૃતીયકર્પણુ, આચતુર્થકર્પણુ, આમંડકર્પણુ તથા અતિસ્વાર્ય કર્પણુ છે.

સંહિતાપનિપદ આલણુના પ્રથમ ખંડમાં આર્ચિક સંહિતા અને બીજી ખંડમાં ગાન સંહિતાનાં લક્ષણુ બતાયાં છે. તે પ્રમાણે મૂલ મંત્ર ઇપે જેને યોનિ ઋગ્યાઓ કહેવામાં આવે છે, તેનાં સંકલન ઇપે સામવેદની સંહિતા પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ઋગ્યાઓ ગાયત્રી વગેરે છંદના ક્રમે ગોડવાઈ છે, માટે તેને છંદ આર્ચિક કે આર્ચિક સંહિતા કહે છે. તે તે યોનિ ઋગ્યાના આધારે આકર્પણુ, અવનર્દન, પર્વ આવર્તન વગેરે ગોડવાને સામગાન રજૂ થાય; તે ગાનોનાં સંકલનને ગાન સંહિતા કહે છે.

દરેક સામગાનને સામાન્ય રીતે ત્રણુ ભાગમાં ગોડવો લીધું છે. તે પ્રમાણે ગાનના પ્રારંભને પ્રસ્તાવ ભક્તિ કહે છે; જેને ધ્રુવ કે સ્થાયી કહેવાય. બીજી ભાગને ઉદ્ગીથ ભક્તિ કહે છે : જેમાં ઋગ્યાનાં આવર્તન થાય છે. આને અંતરા કે ભધ્યમ ભાગ કહેવાય. ત્રીજી ભાગમાં પ્રતિહાર, ઉપદ્રવ અને નિધન ત્રણુ ભક્તિઓ આવે છે, જેને થોસ કે ન્યાસ સ્વર કહેવાય.

સંગીત દર્પણમાં પણ એજ પ્રકારે દરેક ગીતને ત્રણ ભાગે ગોડવવાની સૂચના છે : તે પ્રમાણે શરૂઆતના સ્વરોને અહસ્વર એટલે કે પકડ, ધ્રુવ કે સ્થાયી કહે છે. ગીતના સમાપનમાં જે સ્વરો છે, તેને ન્યાસ કહેલ છે અને વચ્ચમાં આવર્તન સાથે પ્રયોગાને સ્વરોને અંશસ્વર કે અંતરા કહે છે.

સંગીત રત્નાકરમાં ગાંધર્વ ગાનતું લક્ષ્ણ આ રીતે આપ્યું છે : જે સ્વર ૨૦૮૫ હોય અને સ્વરનો સંદર્ભ ગીતમાં ગોડવાયો હોય; તેનું નામ ગાંધર્વગાન છે, તેના એ પ્રકાર જોવાને મળે છે. આજના સંગીત શાસ્ત્રીઓ ગાંધર્વગાન લુપ્ત થાએલું માને છે; જે કે સામગાન એ ગાંધર્વગાનજ છે; પરંતુ આજે તો આખા ભારતમાં સામગાન ગાનારાઓની સંખ્યા આંગળીઓના વેઢા-પર્વ પરજ રહી છે, તેમાં પણ સ્વરો પર રચાયેલાં સામગાન તો કવચિત સાંભળવાને મળે.

સામગાનમાં સ્વર ને ઉત્તમ રથાન આપતાં, અભવાદી આ કથા રજૂ કરે છે :

૧ ‘સત્યકીર્તિ’ નામના અભવાદીના શિષ્યો | સત્યકીર્તિ ભેગા થયા હતા. તેમણે આ પ્રમાણે સંવાદ રસીને પોતાની વિચારણા રજૂ કરી છે. : અમે સામગાન રજૂ કરીને જે દેવની ઉપાસના કરો છે, તે દેવનાં વિવિધ ઇપેઠ જોવાને મળે છે. તેમાંનું એક ઇપ તો ગાયમાં, એક વાહનમાં, એક હાથીમાં, એક પુરુષમાં અને એક ઇપ તો બધા પ્રાણીઓમાં રહેલું છે.

ખરી રીતે તો આ દેવનું એક જ ઇપ છે, તે પ્રાણું છે. જ્યાં સુધી પ્રાણી પોતાના પ્રાણુને આધારે શ્વાસ લે છે, ત્યાં સુધીજ તેનું ઇપ બની રહે છે. પ્રાણ ગયા પછી તો તેનાં ઇપ-તેજ ચાલ્યાં જય છે. આમ તે પ્રાણુનું ઇપ જ ગણ્ય !

જ્યારે તેના પ્રાણું ચાલ્યા જય; પછી તો શરીર હુંડા જોવું; નકામા ભૂતડા જોવું ઉભેલું દેખાય છે. તેમાં કોઈ ઇપ હેતું નથી. તે પ્રાણુની અંદરનો આત્મા કહો; તો તે તપ છે આથી જ્યારે પ્રાણી તપી જય છે, ત્યારે તેના પ્રાણ વધારે ગરમ જોવાને મળે છે. હવે આ તપની અંદરનો આત્મા કહો, તો તે અખિન છે. આ અખિન તો નિસ્કટ છે, પ્રત્યક્ષ છે, તેથી તો તે દાહ આપે છે.

આ તો શરીરમાં રહેલા પ્રાણુના અધ્યાત્મ સ્વરૂપની વિચારણા થઈ. હવે તે દેવના આધિકૃતિક સ્વરૂપની વિચારણા કરીએ.

‘અહિં’ તેજ મુખ્ય દેવ છે, જે વાયુ છે, તે પવન છે, કારણ કે પવતે ગતિ કરે છે. તે વાયુની અદ્વર જ્ઞાતની તન્માત્રાઓ રહે છે. તે અને સ્ક્ષ-લુખું નથી, પણ અસ્ક્ષ રસીયી ભરેલું છે, એ રીતે તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ. તેની અદ્વર સરસ જલ ભરેલાં છે, તેને કારણે તો અનું અસ્ક્ષ હોય છે.

(૧) જૈમિનીય ઉપનિષદ પ્રાણીણ ૩, ૬, ૪, ૫

તે અન્નની અંદરનાં રૂપ તે તપ છે. તેને કારણે જ્યારે મૂલ કારણું પવન તપે છે, ત્યારે તે વધારે ગરમ થઈને ગતિ કરે છે: પવતે હવે તે તપની અંદરનું જે રૂપ છે, તે તો વીજળી છે, તે તો નિરુક્ત છે, તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે તેથી તો વીજળી દાહ આપે છે.

આમ વિચારણા કરતાં અહ્લવાદીઓએ જણ્ણાંયું કે; ‘જે સામગાન આપણે એક દેવની ઉપાસના કરતાં રજૂ કર્યા; તેનાં ચાર રૂપ છે; પ્રાણુ, વાણી, મન અને સ્વર. આ દેવ તે પ્રાણ છે, જે વાણીથી કામ કરે છે અને મનરૂપી નેત્રથી જુઓ છે. તેના સ્વર એ તો પ્રજ્ઞાનાં સર્જન છે.

‘ ઉપર જે ચાર સામગાન જણ્ણાંયાં; તેમાં વાયુ એ તો પ્રાણ છે, અદ્દિન એ તો આ વાણી જ છે. ચંદ્ર એ તો મન છે અને જે આદિત્ય છે, તેજ આ સ્વર છે. આને કારણે અહ્લવાદીઓ આદિત્ય તરફ જોઈને કહે છે : ‘અહો આ તો સ્વર છે; જે આકાશમાં ગતિ કરે છે.’

આ લોકોની વિચારણા આગળ વધે છે. તેમાંના કેટલાક અહ્લવાદી જણ્ણાવી રહ્યા હતા : ‘જે કો’ક અહીં એકલા દેવોની ઉપાસના કરે : અર્થાત् વાયુ, અદ્દિન, ચંદ્ર અને આદિત્યની ઉપાસના કરે અને તેમના અધ્યાત્મરૂપને છોડી હે, તો શુંથાય ?

તેના ઉત્તારમાં જણ્ણાંયું છે : જે લોકો આનાં ફક્ત અધિહૈવત રૂપને જાણીને તેમાં રહેલા દેવોની ઉપાસના કરે છે; તેએ તેમના ગુળ રૂપને જાણી શકતા નથી અને મેળવી શકતા નથી. ભલા, આ ઉપાસનાથી દેવોની પ્રાપ્તિ થાય કે નહિ, તે કોણ જાણે ?

એમાંના કેટલાક અહ્લવાદી જણ્ણાવી રહ્યા છે : ‘જે કો’ક ફક્ત અધ્યાત્મ રૂપની ઉપાસના કરે : અર્થાત् તેમની અંદર રહેલા દેવોને છોડીને પ્રાણ, વાણી, મન અને સ્વરની ઉપાસના કરે, તો શું થાય ?

‘ તેના ઉત્તારમાં જણ્ણાંયું છે : જે કેવળ અધ્યાત્મ રૂપની ઉપાસના કરે છે; પણ તેમની અંદરના દેવોને છોડી હે છે; તેમને તો દેવો છોડી જય છે. આ દેવો જાણે કે તેના શરીરને જીવન વિનાના / જીવનાવી દીધા હોય; અંટલે કે પ્રાણ સાથે બધા દેવો તેને છોડી જય છે. આમ, આ કેવળ ઉપાસનાથી અધ્યાત્મ પદ્ધતી તેને છોડી જય, તો શું થાય ?

આ પછી બધા અહ્લવાદીઓએ એક સંમત થઈ નિર્ણય કર્યો : અહીં અધ્યાત્મ અને અધિહૈવ એ બંને જુદાનથી; પરંતુ એ બંને એક રૂપે રહેનાં છે; એ ભાવે જે અનુઠાન કરે છે, તે લોકો બંનેમાં રહેના સામ-સમતાના ભાવને જાણે છે. આમ જે સામને જાણે છે, તે આત્માના રૂપને જાણે છે અને તે અહ્લ પદ્ધતિને જાણે છે

(૧) જે. ઉ. ખા. ૩, ૬, ૫

આ વિચારણા આગળ વધતાં, તે અલ્લવાદીઓએ જણાવ્યું કે, આ શરીરની અંદર જે એક પ્રાહેશ-વેંતલસરનાં સ્થાન છે, તેના માપથી હેવો અને આત્માનાં ઝેંપો એક થાય છે. આમાં પ્રાણું તો ઉપર ઉપર સ્વરની જેમ રહે છે.

અહીં ખીજ અલ્લવાદીઓએ આ રીતે જણાવ્યું કે : આ શરીરની અંદર જે ચાર આંગળના માપનો પ્રાહેશ છે; તે સ્થાનના માપથી હેવો અને આત્માનાં ઝેંપો એક ખનીને રહે છે. આમાં પ્રાણું તો છથર ઉપર સ્વરની જેમ રહે છે.'

અહીં જે કે, સ્વરની સાધનનો એક ભાગ બતાવો છે, પરંતુ એમાં અધ્યાત્મ અને અધિદૈવના સંબંધની વિચારણા કરી છે. આ પ્રાચીન અલ્લવાદીઓ સામગાંન વિષે વિચારણા કરે છે અને સામભાં રહેલા સ્વરની મહરાં પણ આંકે છે, પણ તેમની વિચારણા એકાંગી કે એકદેશી નથી.

સંગીતનો વિચાર કરો. તો તેની જ ભાવા અને પરિભાષાનો વિચાર કરો. ખીજ વાતો તેમાં આવવી જોઈએ નહિ. આમાં જેકે શાસ્ત્રની પ્રતિષ્ઠા બંધાય છે અને વિચારણાની મહરાં અંકાય છે. પરંતુ આ સામની કે સ્વરની સાધના પણ લોકના કલ્યાણ માટે હોવી જોઈએ; એમ આ અલ્લવાદીઓ માને છે.

કોઈપણ શાસ્ત્ર કે સાધના પોતાની આગવી વિશેષતા ધરાવે, પણ લોકહિતમાં તેનો ઉપયોગ છે. કે નહિ; એ વિચાર તો થવો જ જોઈએ, જેમાં લોકનાં હિત હોય; એ પ્રકારના સાધન અને શાસ્ત્રની વિચારણા અગત્યની છે.

સ્વરની સાધના એક ઉચ્ચ કોટિ પર માનવને લઈ જનાડું અનેડું સાધન છે. એ વિષે આજના ગીતકાર અવિનાશ વ્યાસનું દશ્ટિ બિંદુ જોઈએ. એક મુલાકાતમાં તેમને પૂછવામાં આવ્યું હતું :

‘શાસ્ત્રમાં સ્વરને દૃશ્ય કર્યો છે. નાદઅહ્ન કે સ્વરઅહ્ન એ દૃશ્યરત્ન’ ખીજું સ્વરૂપ છે. એ વિષે તમારી શું માન્યતા છે ?

‘તમારો પ્રશ્ન બહુ જોડો છે. દૃશ્યરત્ન’ સ્વરૂપ કયાં છે; એના કરતાં કયાં નથી ? આપણા આચાર, વિચાર અને ઉચ્ચચારણમાં એટલે કે વાણીના વ્યવહારમાં અહ્નનું સાંનિધ્ય લલે, આપણે અનુભવી શકીએ નહિ; પણ તેની હસ્તિ છે, એ સત્ય અને સર્વમાન્ય હક્કીકત છે.

દૃશ્યરત્નો સાક્ષાત્કાર માત્ર દશ્ટ પૂરત ભર્યાદિત નથી. અહ્નનાં દર્શાન માટે એકાથતા જેવું અન્ય કોઈ સાધન નથી. અને એકાઅતા કહો કે ધ્યાનાવરસથા કહો કે તલ્લીનતા; એ તો સ્વરની સાથે એક સ્વર થઈ જવાથી સાંપડે છે.

(૧) ૧-૭-૭૭ રવિવારની સંદેશની પૂર્તિમાં શ્રી. અવિનાશ વ્યાસની મુલાકાત

સ્વરને આપણે અહી કે ઈશ્વર તરીકે આરાધીએ; એના કરતાં અહની પ્રાપ્તિમાં તને શ્રેષ્ઠ માધ્યમ ભાનીએ તો શું ખોટું ? તેમને પૂછવામાં આવ્યું કે : સ્વર ને લય વર્ચ્યે શો ફેર છે ? ત્યારે તેમણે જણાવ્યું : સ્વરનું સાચું સ્વરૂપ એટલે કે કંઈ દારા અંતરનું મધુર ઉચ્ચારણું. કેટલીકવાર ગદ્યમાં પણ સ્વર સંતાયો હોય છે. પડજ, રિપલ, ગાંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ઘૈવત ને નિષાદ એ સાત સ્વરોના આરોહ અને અવરોહના પ્રકાર છે.

આ સાત સ્વરોભાંથી પ્રગટ થતા નાદ સિવાય દુનિયામાં થીને કોઈ નાદ નથી. સૃષ્ટિ ભરમાં કોઈપણ અવાજ-પાણી ભલે એ સિતારભાંથી ઉપજયો. હોય કે તોપના પ્રચંડ અવાજભાંથી ઉપજયો હોય, પણ એનો જન્મ તો આ સાત સ્વરોભાંથી જ થયો છે.

લય એટલે સ્વરની ગતિ, સ્વરની ચાલ. એ લયના ત્રણું પ્રકાર છે : વિલંબિત, મધ્યમ અને દૃત. આમાં લયની મર્યાદા બંધાય છે અને તાલનું સર્જન થાય છે.

આમ સ્વરની સાધના વિષે પ્રાચીન ઋષિઓથી શરૂ કરીને, આજના લોકપ્રિય ગીતકાર સુધીની વિચારણામાં એક સરળી પ્રધતિ જેવાને મળે છે અને આજ સામનું ગાન છે; જેણે સંગીતના સાધકોથી લઈ, પણુંએ અને પક્ષીઓના સ્વરોના આંદોલનો પારખ્યાં અને તેનાં દૃઢાંત લઈ સામને સરસ અને મધુર બનાવ્યું છે.

સામવેદનું સ્વરૂપ :

સામવેદ સંહિતા જે પ્રસિદ્ધ છે, તેના સ્વાધ્યાયથી સામવેદનો પરિચય અધૂરો રહેવાનો; કારણ કે ઋગવેદ સંહિતાના મંત્રોના પરિચયથી ઋગવેદના વિષયનો પરિચય મળી જય છે, એમ સામવેદથી તેના વિષયનો પરિચય મળતો નથી.

આ સામવેદમાં જે મંત્રો છે; તે ગાયત્રી વર્ગોરે છંદોથી બંધાએલી ઋગ્યાએઓનો સંગ્રહ છે. આ ઋગ્યાએઓ પરથી સામગાન તૈયાર કરવામાં આવે છે. સંગીત શાસ્ત્રમાં જેમ દૃપદ, ધમાર, કે દાદરા, માલકોશ, મહાર રાગો રજૂ કરવા હોય; તો તેમાં મૂલ ચીજના ઓલનો આધાર લેવામાં આવે છે. જે કે તે મૂલ ચીજ મહત્વની નથો; તે પરથી રજૂ થતા રાગ મહત્વના છે.

આ દ્વિત્યાએ સામગાન મહત્વનું છે, તેની મૂલ ચીજ - ઋગ્યા કે મંત્ર મહત્વના નથી; પરંતુ મૂલચીજ વિના રાગ રજૂ થાય નહિ; એમજ મૂલ મંત્ર કે ઋગ્યા વિના સામગાન રજૂ થાય નહિ. આ મૂલ મંત્ર કે ઋગ્યાને યોનિ કહે છે, જેના પર ગાનોના આધાર છે. આજની પ્રસિદ્ધ સંહિતાને સામયોનિ મંત્રસંહિતા કહેવી જોખાએ; સામવેદ સંહિતા તેનું સંક્ષેપરૂપ છે. સામવેદનાં ગાનનાં સંકલન ચાર સંહિતાએમાં થયાં છે. પહેલાં એ ગાનોની સંહિતાએ એકજ અંથમાં સ્વાધ્યાય મંડળ તરફથી અને ચીજ ચોથા ગાનોની સંહિતાએ એકજ અંથમાં, ઊહ-ઊહગાનમું કાશી હિંદુ વિશ્વ વિદ્યાલય તરફથી પ્રગટ થયાં છે.

આ ચારેય ગાનો મૌખિક પરંપરામાં આજ સુધી સચ્ચવાયાં છે. આ ગાનોનાં સ્વરૂપો, ભેદો અને નામ પણ સારી રીતે સચ્ચવાયાં છે. તે સાથે તે ગાનોની પરિભાષાએ અને લક્ષણો બતાનાર અંથો પણ સારા પ્રમાણુમાં છે.

સૌથી પહેલાં તો પ્રાચીન ઋપિએ તરફથી મંત્રોનાં દર્શન થયાં, એજ પ્રકારે સામગાનનાં દર્શન પણ જે ઋપિએને થયાં છે, તે ઋપિએનાં નામ પરથી સામગાનનાં નામ જોવાને મળે છે. એ ઋપિએની કથાએ પણ સાથે જોડાઈ છે. કેટલાંક સામગાનનાં નામ ઋગ્યાની અંદરનાં પદ પરથી પ્રસિદ્ધ છે, તો કેટલાંક સામગાન અમુક પ્રયોજન કે ફ્લના ઉદ્દેશો રચાયાં છે, તે ફ્લ કે પ્રયોજનનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે.

સામગાનના આ પ્રકારોનાં વિવેચન આલણું અંથોમાં છે. તેમાં કૌથુમ શાખાના આડ આલણું અંથો છે: તાંડ્યમહાથાલણ, પ્રદ્વિંશ, સામવિધાન, આષેય, દેવતાધ્યાય,

સંહિતોપનિપદ આલણ, છાંદોણ્ય આલણ અને વંશ આલણ; તે ઉપરાંત જૈમિનીય શાખાના જૈમિનીય આલણ, જૈમિનીય આર્ષેય આલણ અને જૈમિનીયોપનિપદ આલણ છે.

સામગાનનો પરિચય મેળવવામાં આ આલણ અંથે મહત્વનાં છે, તે ઉપરાત અનેક કથાઓ, આખ્યાનો, સંવાદો, રૂપકો અને ગાનની સાધના અનુધાન માટેનાં ફ્લેન અને પ્રયોજનો પણ વિપુલ પ્રમાણુમાં અહીં મળી આવે છે.

આ આલણ અંથોએ સામની ઝડપાઓ છંદ આર્ચિકમાં ગોઠવાઈ છે, તેની નાંધ લીધી છે. તે ઝડપાઓ પરથી ગાનો રજૂ થયાં; તેના પ્રકારો અને તેના દૃષ્ટા ઝડપિઓનાં નામ આપ્યાં છે અને તે પરથી કથાઓ અને આખ્યાન પ્રવચનો રજૂ કર્યાં છે. તે ઉપરાંત ગાનોના પ્રકારોની પરિભાષાઓ આપી, સ્વરનાં આકર્ષણુ, વિકર્ષણુનાં લક્ષણો બતાવ્યાં છે; જે પરથી સામનાં ગાનો રચવાં હોય; તો સરળતા થાય; પરંતુ સામગાનો રચવા સામે લાલખરી ધરી છે, કે તે અપૌરૂષેય છે.

આરેય ગાન સંહિતાઓમાં મળીને ત્રણેક હજાર જેટલાં ગાન છે; તેમની મૂળ ઝડપાઓ એ ભાગમાં વહેંચાઈ છે. પ્રસિદ્ધ સામવેદ સંહિતાના પૂર્વ ભાગને છંદ આર્ચિક કે પૂર્વ આર્ચિક અને ઉત્તાર ભાગને ઉત્તાર આર્ચિક નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

પહેલી એ ગાન સંહિતાઓ આમેગોય ગાન અને આરણ્યકમાં નોંધાયેલાં ગાનો કુમશઃ ૧૧૮૭ અને ૨૮૪ જેટલાં છે અને તેમની યોનિ ઝડપાઓ પૂર્વાચિક સંહિતામાં છે. ઉષ્ણગાન અને ઉષ્ણગાનની એ સંહિતાઓમાં કુમશઃ ૧૦૨૬ અને ૨૦૫ જેટલાં છે.

આર્ચિક સંહિતા, ગાન સંહિતા અને ઉષ્ણગાન સંહિતાનાં લક્ષણુ સંહિતોપનિપદ આલણુમાં રજૂ થયાં છે. એજ રીતે આર્ચિક સંહિતાનાં પર્વને અનુસરી અપાએલાં ગાનોના ઝડપિઓ અને ગાનોના વિશેપ પ્રકારો આર્ષેય આલણુમાં નોંધાયા છે. અહીંના સાયણુભાષ્યમાં આપેલ સ્વરોનાં વિવિધ આકર્ષણો પરથી સ્વરાંકન પદ્ધતિ notations રજૂ કરવામાં આવે, તો નૂતન સંગીત પદ્ધતિ પ્રમાણે તરજ અને મૂલ ચીજના પ્રકારો સમજવા સરળ પડે. આ ઉપરાંત સામવિધાન આલણુમાં પણ પૂર્વાચિક પરનાં ગાનોની ફ્લાન્ચુટિ અને કથોપકથનની રજૂઆત થઈ છે.

સામવેદની ઉત્તરાર્ચિક સંહિતા એક આગવી વિશેપતા ધરાવે છે. ડૉ. કલંદ જેવા પાસ્ચાત્ય વિદ્ધાન તો ગાન સંહિતાઓને મૂળ સંહિતા ગણે છે અને તેમના આધારે ઝડપાઓની સંકલના થઈ હોય, એમ માને છે. જે કે, આ માન્યતા કાલગણનાને કારણે બંધાઈ છે.

તાંડ્યમહાઆલણ અને પદ્મવિંશ આલણ મુખ્યત્વે સોમયાગના પ્રકારોનો નિર્દેશ કરે છે. સોમયાગમાં ગવામયેન-સંવત્સરયાગ મુખ્ય છે; તેને અંગે દાદરાહ યાગનું

નિરૂપણ કરતાં, દશરાત્રયાગનું વિવેચન આવે છે અને તેનીય મૂલ પ્રકૃતિઓએ અભિષ્ટોમ - જ્યોતિષ્ટોમ યાગનું નિરૂપણ છે.

એનાંકભને અનુસરીને ઉત્તરાર્ચિકના પહેલા અધ્યાયમાં જ્યોતિષ્ટોમ - પ્રકૃતિયાગમાં રજૂ થતાં ગાનોની યોનિ ઋચાઓનાં સંકલન તૃય - ત્રણ ઋચાઓ, પ્રગાથ - એની ત્રણુઋચાઓના કંભથી સ્ફુર્ત, સ્તોત્ર, સ્તોત્ર અને ગતોત્ત્રીયાઓના કંભને અનુસરે છે.

સોમયાગમાં ગાન રજૂ કરતા પહેલાં, મૂળ સ્તોત્ર ભણુવાની પરંપરાને કારણે ઉત્તરાર્ચિક નો કંભ સારી રીતે સચ્ચવાયે છે. તે પછીના અગિઆર સુધીના અધ્યાયોમાં દ્વાહશાહ યાગના દશરાત્ર પર્વમાં રજૂ થતી ઋચાઓનાં સંકલન છે, તે પછી સંવત્સર, એકાહ, અહીન, સત્ર જેવા સોમયાગોની યોનિ ઋચાઓનાં અને છેવટે પ્રાયશ્રિત અને ક્ષુદ્રને લગતી ઋચાઓનાં સંકલન છે.

વાસ્તવિક રીતે તો ઉહુગાનમાં સાતપર્વ, દશરાત્ર, સંવત્સર, એકાહ, અહીન સત્ર, પ્રાયશ્રિત અનો ક્ષુદ્ર છે. તેજ કંભ તાંડ્ય મહાઅલ્લણે સ્વીકાર્યો છે અને તેની પૂર્ત્તમાં પદ્મનિશ આલણ છે. તે ઉપરાંત ગાનની પાંચ વિલક્ષિતાઓ અને મૂળ ઋચાઓનાં છાંહોનું નિરૂપણ હેવતાધ્યાય આલણમાં છે. તેનો સંબંધ પણ સોમયાગ સાથે છે. તે સાથે છાંહોન્ય આલણ અને વંશ આલણની ગણુના છે. જૈમિનીય આલણ એક મોટો અંથ છે; પરંતુ તેમાં સુખ્યત્વે ઉપરના સોમયાગનાં પરેને અનુસરતાં દ્વારાનોના લક્ષણ, પરિલાપા, ઋપિ પરનાં કથાનકો અને આખ્યાન પ્રવચનો રજૂ થયાં છે. જૈમિનીય સંહિતામાં રજૂ થયેલી ઋચાઓ : વિશેપ કરીને ઉત્તરાર્ચિકની યાજિક ઋચાઓનો આધાર લેવામાં આવે છે. જૈમિનીય આર્ષેય આલણ પૂર્વાર્ચિકનાં ગાનોની નોંધ લે છે અને જૈમિનીય ઉપનિષદ આલણ ગાનોને અનુસરી વિશાદ વ્યાખ્યાન રજૂ કરે છે.

છાંહોન્ય ઉપનિષદ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે; તે એક સ્વતંત્ર અંથ નથી; પરંતુ જૈમિનીય આલણનાં નવ પ્રપાઠકો છે; તેમાં એ પહેલા પ્રપાઠકોમાં મંત્ર આલણ અને બાકાના સાત પ્રપાઠકોમાં છાંહોન્ય ઉપનિષદ છે, તેજ રીતે કેન ઉપનિષદ જૈમિનીય ઉપનિષદ આલણનો એક લાગ છે. તેનો તલવકાર ઉપનિષદ પણ કહે છે.

આજે સામવેદનાં ગણુજ શાખાઓ પ્રસિદ્ધ છે (૧) કૌથુમ (૨) રાણ્યાયનીય અનો (૩) જૈમિનીય. આમાં પહેલી એ શાખાઓનાં ગાન એકસરખાં છે. કૌથુમનાં ગાનોમાં હા ઉ ઓગ્નાઇ જેવાનો ભળે, તો રાણ્યાનીયમાં હાચુ ઓગ્નાયિ જેવાનો ભળે.

ગાનોનાં સ્વરૂપો, સ્વરના સંકેતો અનો સામનાં લક્ષણો આપવામાં જૈમિનીય ગાન સંહિતા અનો જૈમિનીય આલણ અગત્યનો લાગ લજવે છે. જૈમિનીય ગાન કેમશા : શ્રામેગેય ૧૨૩૨, આરણ્યક ૨૮૧, ઉહ ૧૮૦૨ અનો જિલ્લા રૂપ્દ જેટલાં છે.

કૌશુમ શાખાના સામવેદીઓ મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં ભળી આવે છે. રાજ્યસ્થાન અને દક્ષિણ પ્રદેશમાં પણ ક્યાડ જોવાનો મળે છે. જૈમિનીય શાખાના સામવેદીઓ દક્ષિણા કેરલ અનો તામિલનાડમાં છે. રાણ્યાયનીય શાખાના સામવેદીઓ એ ચારજ છે, પણ તેમની પાસે રાણ્યાયનીય સંહિતા કે સંહિતાનું સાહિત્ય નથી, મૌખિક પરંપરાએ થોડાંક ગાનો ભળી આવે છે.

સામવેદનો તાત્ત્વિક અભ્યાસ કરવા માટે આ વિગત જાણવી જરૂરી છે. અહીં તો સામાન્ય જિજ્ઞાસુ જન સામવેદના ગાનોનો પરિચય સાધે તેમજ ગાનો દ્વારા રજૂ થતાં કથાનકો જણો; એટલી મર્યાદા સ્વીકારી છે. સામાન્ય જનના હિતમાં આ સામવેદનાં ગાન ઉપયોગી થાય; એવી મૂળ ભૂમિકા પ્રાચીન ઋપિમુનિઓએ સ્વીકારી છે; તેનોજ આધાર લઈ, સામગાનના વિષયને રજૂ કરવાનું વિચાર્યું છે.

૧ પહેલું ગીત ઉદ્ગીથ પૃ. ૭

એંકાર તે ઉદ્ગીથ છે, તે પ્રથમ ગાન છે. આની રજુઆત છાંદોઽય આલણુના ત્રીજા પ્રપાઠકની શરૂઆતમાં છે. છાંદોઽય આલણુના ત્રીજા પ્રપાઠકથી છાંદોઽય ઉપનિષદ શરૂ થાય છે. તેના આરંભે જણ્યાંયું છે.

‘ॐ ઇન્દ્રેતદ અક્ષરમ् ઉદ્ગીથમ् ઉપાસીત । ॐ ઇતિ હિ ઉદ્ગ્ગાયતિ, તસ્� ઉપવ્યાખ્યાનમ् ॥૧॥ એવાં ભૂતાનાં પૃથિવી રસ : ! પૃથિવ્યા આપો રસ : ! અપોમ् ઓષધયો રસ : ! ઓષધીનાં પુરુષો રસ : ! પુરુષસ્ય વાગ् રસ : ! વાચ કૃંગ્ર રસ : ! કૃંચઃ સામ રસ : ! સામન ઉદગીથો રસ : ॥૨॥ સ એવ રસાનાં રસતમઃ પરમઃ પરાન્યો ઉદ્ગમો યદ્દ ઉદ્ગીથ : ॥૩॥

અહીં કૃંગ થો ઋગવેદ ન લેતાં, સામગાનની યોનિ ઋગ્યા લેવાનું સ્થયંયું છે. આ તાત્ત્વિક જેવો અગત્યનો છે. જે ઋગ્યો-ઋગ્યા છે, તે સંગીતમાં રજૂ થતા બોલ મૂલ ચીજ જેવા છે, જેના પર ગાનનાં મંડાણું છે.

એંકાર વિષે વેદોની સંહિતાએ અને ઓલણું અંથોમાં ધણું પ્રમાણો ભળી આવે છે. તેમાંનાં થોડાં પ્રમાણો અહીં રજુ કર્યાં છે.

બૌદ્ધતંત્રના અભ્યાસી વિદ્યાન લાભા અંગારિકા ગોવિન્દે અંગ્રેજમાં Foundation of Tibetan mysticism અંથ લખ્યો છે, જેમાં બૌદ્ધ મહામંત્ર ઉં મણિ પદ્મે હુમ ની વિસ્તૃત વિચારણા છે. જે ઉં છે, તે મણિ છે. તે પદ્મ છે. તે હુમ છે, તે જણ્યાવે છે :

‘In the om we open overselves, in the Hum. We give overselves. Om is the door of knowledge. Hum is the door to the realization of this knowledge in life. Hum is a sacrificial sound. The sanskrit syllable ‘ hu ’ means ‘ to sacrifice, to perform a sacrificial act or rite’

અહીં ઉં મૂલ અક્ષર છે અને તેની વિશદ વ્યાખ્યા મણિ પદ્મે હુમ છે.

ઉપર આપેલ ઉપનિષદને આજના વિજ્ઞાનના ભાપામાં સમજનવનાર શ્રી. લાભા આંગારિક ગોવિન્દનો એક તત્ત્વચિંતક તરીકે નિર્હેશ કર્યો છે. તેમજ તેમના અંથમાંથી ઉપયોગી તારણું કરી લીધાં છે. અંથની શરૂઆતમાં તે જણ્યાવે છે:

The birth of language was the birth of humanity. if art can be called the recreation and formal expression of reality through the medium of human experience then the creation of language may be called the greatest achievement of art. Each word originally was a focus of energies in which the transformation of reality into the vibration of the human voice.

પ્રકરણને અંતે જે ઉતારો આપ્યો છે, તે The evolution of the Rigvedic Pantheon by Shrimati Akshaya kumari devi ના પૃ. ૨૧૨ માં લખાયું છે.

By om consent is understood. When one consents to a thing he utters om, For this is the cause of prosperity. When we have a desire for a thing, on its receipt we say om meaning there by we have got it છાંદોગ્ય ઉ. ૧, ૧, ૮ નીચે ઉપ્પણમાં જણાવ્યું છે.

We know the christian churches after prayers say 'omen,' meaning 'Be it so' They borrowed it from the hebrews and the greeks after the egyptian god amon or amen, the supreme deity of Thebes Displacing osiris There is another Egyptian god am or om representing the soul of hen-eternity and immortality.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદના શાંતિપાઠમાં આ મૂલ મંત્ર છે:

'સવ' બ્રહ્મ ઔપનિષદમ् ! માહં બ્રહ્મ નિરાકૃત્યામ् ! મા મા બ્રહ્મ
નિરાકરોદ् ! અનિરાકરણમસ્તુ ! અનિરાકરણ મેં અસ્તુ ।

લોક વ્યવહારના એ પ્રકાર હકાર અને નકાર તો નિરાકરણનો ભાવ છે, ત્યારે ઉપનિષદ અનિરાકરણના ભાવને રજૂ કરે છે. આ ભાવ ઓં કારમાં છે, તે ઐતરેય આરણ્યક (૨,૩,૭-૮) માં વિશેષ રૂપી થાય છે,

૨ છંદની ખાંધળી પૃ. ૨૭

ગોતામાં છંદાસિ યસ્ય પર્ણાનિ માં વેદોને છંદ કહેલા છે.

'યત् યત् ह वै અयं છન્દસः: સ્વાધ્યાયમધીતે, તેન તેન હૈ વાસ્ય
યજ્ઞક્રતુના ઇષ્ટં ભવતિ ! શતપથ અલ્લાણ ૧૧,૫,૭,૩

અહીં છંદ શાખા વેદના અર્થમાં છે.

મા છન્દः પ્રમા છન્દः પ્રતિમા છન્દો અસ્ત્રીવયરુછન્દः : !

પંક્તિશછન્દः ઉષ્ણ છન્દો બૃહતી છન્દો ઽનુષ્ટુમ् છન્દः : ।

વિરાદ્ધ છન્દો ગાયત્રી છન્દः : ત્રિષ્ટુમ् છન્દો જગતી છન્દः : ॥

આ મંત્ર (યજ્ઞબેદ ૧૪-૧૮) માં બધા છંદોનો નિદેશ છે.

આચાર્ય પતંજલિ રચિત નિર્દાનસૂત્ર સામવેદનાં ગાનો અને તેના પ્રકારો અતાવવામાં મૌલિક છે. તે ઉપરાંત છન્દો વિચિત્રિતામાં પ્રકરણુમાં છંદોની વ્યાખ્યા ખૂબજ વ્યવસ્થિત છે, તે પર તાતપ્રસાદની વૃત્તિ છે. તેમાં સુષ્પ્ય છંદોના ત્રણ ગણુ પાડ્યા છે.

દરેક પાદમાં આડ અક્ષર હોય, તે ગાયત્ર ગણુ, અગિઆર અક્ષર હોય, તે ત્રૈષ્ટુપ ગણુ અને આર અક્ષર હોય તે જગત ગણુ. મૂલ સામવેદ સંહિતામાં પણ ગાયત્ર ત્રૈષ્ટુપ જગત ઝડ્યા છે, તેમાં આ ત્રણ ગણેનાં સૂચન છે.

ને કે વેદોનો છંદોમાં અક્ષર મેળ છે, માત્રા મેળ લેવાતો નથી; તો પણ હુસ્ત, દીર્ઘની વિચારણા આ પ્રમાણે કરી છે. જ્યાં ચરણુનો ઉપાન્ત્ય અક્ષર હોય, તે જગત અને દીર્ઘ હોય તે ત્રૈષ્ટુપ ગણુ છે. ગાયત્રગણુમાં તેવી વ્યવસ્થા નથી.

આખા છંદોના અક્ષરોની ગણુના પણ આ રીતે કરી છે. આડ અક્ષર પ્રમાણે ત્રણ ચરણોમાં ચોવીસ અક્ષરો હોય, તે ગાયત્રી છંદ. ત્રણ ચરણોમાં કેમથી આડ, આડ અને આર પ્રમાણે ઉપિણુક. આડ, બાર અને આડ હોય તો કંકુપ, બાર, આડ અને આડ હોય તો પુર ઉપિણુક છંદ; આડ અક્ષરોનાં ચાર ચરણોમાં બત્રીશ અક્ષરોનો અનુષ્ટુપ. પહેલા ચરણોમાં આર, બાકીમાં આડ પ્રમાણેના ચાર ચરણોમાં છગીશ અક્ષરોનો ખૂલતી. આડ અક્ષરોનાં પાંચ ચરણોમાં ચાલીશ અક્ષરોનો પંક્તિ છંદ, અગિઆર અક્ષરોનાં ચાર ચરણોમાં ચુવાલીશ અક્ષરોનો ત્રૈષ્ટુપ અને બાર અક્ષરોનાં ચાર ચરણોમાં અહતાલીસ અક્ષરોનો જગતી છંદ બને છે. આમ ચોવીશ અક્ષરોથી શરૂ કરા, ચાર ચાર અક્ષરોની ચલ્યી પ્રમાણે સાત છંદોનો પ્રયોગ યજ્ઞમાર્ગને ઉપયોગી—પર્યા ગણ્યાય છે.

૩ સ્વરસાધના પૃષ્ઠ ૪૭

(૧) ગીતાદૌ સ્થાપિતો યસ્તુ સ ગ્રહસ્વર ઉચ્ચતે ।

ન્યાસસ્વરસ્તુ વિજ્ઞેયો યસ્તુ ગીતસમાપકઃ ॥

વંહુલ્લવ પ્રયોગેપુ સ ચાંદસ્વર ઉચ્ચતે ॥

—સંગીત દર્શણુ

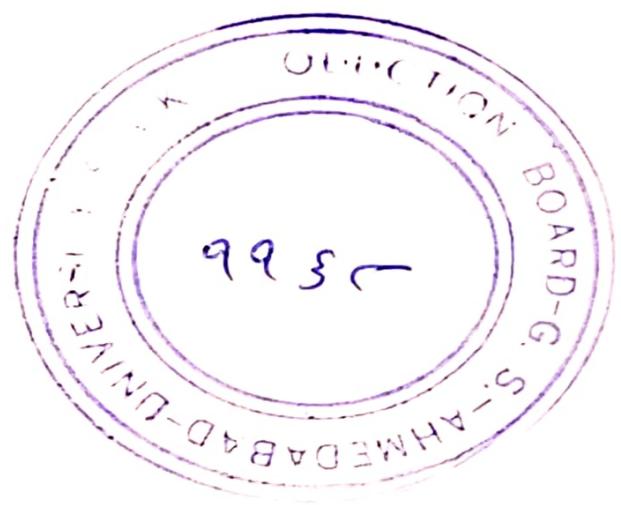
ગીત વગેરનાં શરૂઆતમાં ને સ્વરની સ્થાપના થાય છે, તે ગ્રહસ્વર કહેવાય છે. ગીતના સમાપનમાં ન્યાસસ્વર જણ્યાવા અને મધ્યમાં વપરાતા સ્વરો છે. તે મોટલાગે અંશસ્વર કહેવાય છે.

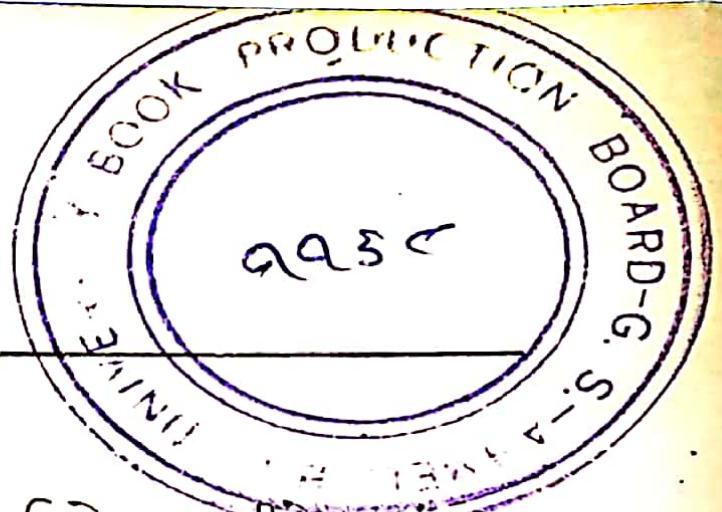
(૨) રવ્જક સ્વરસન્દર્ભો ગીતમિત્રભિવીયતે ।

ગાનવર્વ ગાનમિત્રસ્ય મેદદ્વયમુર્વીરિતમ् ॥

—સંગીત રત્નાકર

ને સ્વરોને સમ્રૂદ્ધ મનોરંજનનું સાધન બને, તે ગીતને નામે ઓળખાય છે. ગાંધર્વ ગાન એ રીતે મનોરંજનનું સાત્ત્વિક સાધન છે, જેના એ પ્રકાર જણ્યાવ્યા છે.

સામગ્રાન : મધુર મંગલ

‘આ શકુનિ પક્ષી તો આનંદ વિલોર બનીને વારંવાર મીળા મધુરા શાખો ખોલે છે. હે ચકોર પક્ષી ! તમે અમારે આંગણે આવી પહોંચ્યા છો, એથી અમારાં મંગલ થવાનાં !

‘સાંભળો, કડતિન્દે આપણે જેમ સ્તુતિવચ્ચનો ખોલીએ અને ગીત ગાવા માંડીએ, એમ જ આ ચાતક પક્ષીએઓએ ગાન શરૂ કરી હીધાં છે. હોતા સ્તુતિ કરે અને ઉદ્ગાતા ગીતિ ગાય, એ હને પ્રકારની વાણી આ પક્ષીએા ખોલી રહ્યાં છે.

‘અરે હે ચાતક પક્ષી : તમે તો ઉદ્ગાતાની જેમ સામગ્રાન ગાએા છો અને હોતાની જેમ સ્તુતિનાં શાંસન કરો. અમે ખાંધા મૌન રાખી તમારી વાણી સાંભળવા આતુર છીએ. અમારી મતિને સારી રીતે પ્રેરણું મળો, એવી મંગલ વાણી તમે ખોલતા રહો. તમે આમતેમ આજુથાજુ ઉડતા રહો અને મધુસું ગાન ગાતા રહો. પેલું સારંગી વાધ જેમ મધુર તાર છેહીને સૂર પુરાવે છે, એ જ રીતે તમે પણ મધુર સૂર આપીને ભરુ વાણી ખોલતા રહો.

- વેદ પરિચય (પુસ્તિકા ૨) પૃષ્ઠ ૨૬

૧ વેદ પરિચય (કંગવેદ)	પુસ્તિકા ૧ થી ૬ મૂલ્ય રૂ. ૧૨-૫૦
૨ યજુર્વેદ પરિચય	પુસ્તિકા ૧ થી ૬ , , રૂ. ૧૨-૦૦
૩ સામવેદ પરિચય	, , , છપાય છે

પ્રકાશક : ચુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ ઐડ્ઝ-ગુજરાત રાન્ય

વિકેતા : ખાલગોવિન્દ ખુક્સેલસ, ગાંધીરાડ, અમદાવાદ-૧